

LAODİKEİA HAMAMLARI

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
Arkeoloji Anabilim Dalı
Klasik Arkeoloji Bilim Dalı**

Zerrin KUZU

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Mustafa BÜYÜKKOLANCI

**Haziran 2008
DENİZLİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ ONAY FORMU

Arkeoloji Anabilim Dalı, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı
öğrencisi Zerrin Kuzu tarafından Yrd. Doç. Dr. Mustafa Büyükkolancı yönetiminde hazırlanan
"Laodikeia Hamamları" başlıklı tez aşağıdaki jüri üyeleri tarafından 16.06.2008 tarihinde
yapılan tez savunma sınavında başarılı bulunmuş ve Yüksek Lisans Tezi olarak kabul
edilmiştir.

Prof. Dr. Celal Şimşek

Jüri Başkanı

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Büyükkolancı

Yrd. Doç. Dr. Suat Ateşlier

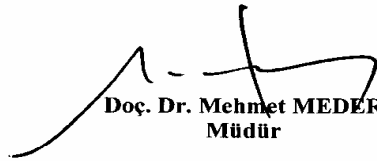
Jüri Üyesi (Danışman)

Jüri Üyesi

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 24.07.2008
tarih ve 11/01..... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Doç. Dr. Mehmet MEDER
Müdür

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırılmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atfedildiğini beyan ederim.

İmza

: .
Öğrenci Adı Soyadı : Zerrin KUZU

TEŞEKKÜR

Çalışma konusu olarak, Laodikeia'daki Hamamları seçmemin nedeni, buradaki hamamların Roma hamamlarıyla olan benzerliklerini ve kendine özgü farklılıklarını ortaya koymaktır. Laodikeia'daki Merkezi Hamam kazılarında 2003 yılından 2007 yılına kadar çalışmış olmam da bu konuyu seçmeme neden olmuştur.

Bu çalışma pek çok insanın maddi ve manevi destekleri ile gerçekleştirilmiştir. Öncelikle bana bu konuda çalışma fırsatı veren, yardımlarını ve tecrübelerini benden esirgemeyen değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Mustafa BÜYÜKKOLANCI'ya teşekkürlerimi sunarım. Bunun yanında sayın hocam Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK'e, katkılarından dolayı Yrd. Doç. Dr. Suat ATEŞLİER'e, ayrıca asistan hocalarım, Öğr. Gör. Mehmet OKUNAK, Arş. Gör. Ayşem TARHAN, Arş. Gör. Erim KONAKCI, Arş. Gör. Sedat AKYOL, Uzm. Bahadır DUMAN, çizimlerimde bana yardımcı olan arkadaşlarım Arş. Gör. Barış YENER, Arkeolog Hüseyin KIYAK ve Pınar ÇALIŞKAN'a, tez çalışmamda bana yardımcı ve destek olan, Arkeolog Özge KOCAMAN, Arkeolog Fethiye KOCABAŞ ve Arkeolog Kahraman YAĞIZ'a, çeviriler için Atilla SOYLU'ya, beni hiç yalnız bırakmayan her türlü maddi ve manevi varlıklarıyla beni yaşama bağlayan, Ayten ve Emin KUZU başta olmak üzere tüm aileme, sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Zerrin KUZU

ÖZET

LAODİKEİA HAMAMLARI

Kuzu, Zerrin
Yüksek Lisans Tezi, Arkeoloji ABD
Tez Yöneticisi: Yrd. Doç. Dr. Mustafa Büyükkolancı

Haziran 2008, 127 Sayfa

Yıkanma ilk olarak manevi arınmayla başlamıştır. İnsanlar erken zamanlarda (iklimin elverişli olduğu zaman) su kaynakları kenarlarında yıkanmıştır. Zamanla su değişik metotlarla ısıtılmış ve böylece banyo gereksinimi karşılanmıştır. İnsanlar, tarih boyunca yıkanmayı hem dinsel, hem de manevi bir ayinle ilgili olarak kullanmışlardır. Bunun yanında bu ritüel insanların fiziksel olarak temizlemelerine de yardımcı olmuştur.

Antik Roma'da ise bu yıkanma geleneği bir kültür haline gelmiş ve yüzyıllar boyunca sürdürülerek günümüze kadar ulaşmıştır. Bu nedenle insanların suya ve yıkanmaya ve yıkanma kültürüne verdiği önemi anlamak ve hamam yapılarının kendi içinde gösterdikleri gelişimleri incelemek amacıyla bu konuyu araştırmaya karar verdim. Laodikeia ise Roma Dönemi'ndeki zenginliği ve nüfusu ile bölgenin en büyük kentleri arasındaydı. Bunun yanında ticaret yolları üzerinde bulunması da kentin önemini arttırıyordu. Bu sebepten dolayı Laodikeia Hamamları bu çalışmaya konu olmuştur.

Çalışmanın birinci bölümünde; Laodikeia Antik Kenti, coğrafi konumu, tarihçesi ve kentte yapılan araştırmalar ele alınmaktadır. İkinci bölümde; Laodikeia Hamamları örneğinde Antik Dönemde hamam kültürü, hamam geleneği, giyilen giysiler, oynanan oyunlar ve yemekler, üçüncü bölümde; kent planı üzerinde hamamların dağılımı ve Laodikeia'daki hamamların genel plan şeması anlatılmaktadır. Dördüncü bölümde; hamamların ekonomisi, yönetimi, su tesisatı ve ısıtılması, Beşinci ve son bölümde Laodikeia Hamamları ayrıntılı olarak incelenmektedir.

Sonuç bölümünde ise hamamların genel tarihlenmesine gidilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Laodikeia, Hamamlar, Yıkanma.

ABSTRACT

BATHS OF LAODIKEIA

Kuzu, Zerrin

M. Sc. Thesis in Archeology

Supervisor: Assist.. Prof. Dr. Mustafa Büyükkolancı

June 2008, 127 Pages

Bathing culture had started with spiritual purification. People were bathing in the side of the spring water in the early times when the weather was suitable. In the course of time the water was heated by different method for bath. People had been bathing for religious, also for spiritual ceremony in whole history, even now. Furthermore these ceremonies helped physical cleaning as well.

In ancient Rome this bathing routine was turned into a culture and adapted for centuries. For this reason I decided to do my research on how much important the water, the bathing and its culture for people, and find out how the baths buildings, as known as sauna, had been developed during the history. Laodikeia was very well known by its rich culture and population in the ancient Rome. The city was also has very important trade routes at that time and this increased the city's value. For all these reason the Laodikeia's Baths are a part of this research.

You will find detailed information about the ancient city Laodikeia, its geographical position, history and the researches in the city in the first chapter. The second part will contain some Laodikeia's baths examples about how early history has the culture of bath, the bath outfit, the games and food culture. The third section will explain how the baths located in Laodikeia and their layouts inside. The forth chapter will provide information about bath's financial, management, water control and heating system details. Finally, the last stage will cover all the details about Laodikeia's baths.

The last part is speared for covering up the history of the bath.

Key Words: Laodikeia, Baths, Bathing.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
PLANLAR DİZİNİ.....	vii
RESİMLER DİZİNİ.....	viii
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

LAODİKEİA ANTİK KENTİ

1. 1. KENTİN YERİ VE COĞRAFİ KONUMU.....	14
9	
1. 2. KENTİN TARİHÇESİ.....	
11	
1. 3. KENTTE YAPILAN ARAŞTIRMALAR.....	

İKİNCİ BÖLÜM

LAODİKEİA HAMAMLARI ÖRNEĞİNDE ANTİK DÖNEMDE HAMAM KÜLTÜRÜ

2. 1. HAMAM GELENEĞİ.....	18
2. 2. HAMAMDA GİYİLEN GİYSİLER.....	25
2. 3. HAMAMDA OYNANAN OYUNLAR VE YAPILAN SPORLAR.....	26
2. 4. HAMAMDA YENEN YEMEKLER.....	28

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

LAODİKEİA HAMAMLARI

3. 1. KENT PLANI ÜZERİNDE HAMAMLARIN DAĞILIMI.....	31
3. 2. LAODİKEİA HAMAMLARININ GENEL PLAN ŞEMASI.....	33

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HAMAMLARIN EKONOMİSİ, YÖNETİMİ, SU TESİSATI VE ISITILMASI

4. 1. HAMAM EKONOMİSİ.....	35
4. 2. HAMAM YÖNETİMİ.....	37
4. 3. LAODİKEİA HAMAMLARINA SAĞLANAN SU KAYNAKLARI VE DAĞITIM SİSTEMİ.....	39

BEŞİNCİ BÖLÜM

HAMAMLAR

5.1. GÜNEY HAMAM-GYMNASİUM	
5. 1. 1. Hamamın Yeri ve Genel Planı.....	43
5. 1. 2. Salonlar.....	44
5. 1. 2. 1. I Nolu Salonlar.....	44
5. 1. 2. 2. II Nolu Salonlar.....	45
5. 1. 2. 3. III Nolu Salonlar.....	46
5. 1. 2. 4. IV Nolu Salonlar.....	47
5. 1. 2. 5. V Nolu Salon (Geçiş Koridoru).....	47
5. 1. 2. 6. VI Nolu Salon.....	48

5. 1. 2. 7. Tarihleme.....	59
5. 2. MERKEZİ HAMAM	
5. 2. 1. Hamamın Yeri ve Genel Planı.....	50
5. 2. 2. Salonlar.....	51
5. 2. 2. 1. I Nolu Salon.....	51
5. 2. 2. 2. II Nolu Salon.....	54
5. 2. 2. 3. III Nolu Salon.....	55
5. 2. 2. 4. IV Nolu Salon.....	55
5. 2. 2. 5. V Nolu Salon.....	55
5. 2. 2. 6. VI Nolu Salon.....	56
5. 2. 2. 7. Geçiş Odası.....	58
5. 2. 2. 8. Tarihleme.....	59
5. 3. DOĞU HAMAMI	
5. 3. 1. Hamamın Yeri ve Genel Planı.....	60
5. 3. 2. Salonlar.....	60
5. 3. 2. 1. I Nolu Salonlar.....	60
5. 3. 2. 2. II Nolu Salonlar.....	61
5. 3. 2. 3. III Nolu Salon.....	61
5. 3. 2. 4. IV Nolu Salon.....	62
5. 3. 2. 5. Tarihleme.....	63
5. 4. BATI HAMAMI	
5. 4. 1. Hamamın Yeri ve Genel Planı.....	64
5. 4. 2. Salonlar.....	64
5. 4. 2. 1. I Nolu Salon.....	64
5. 4. 2. 2. II Nolu Salon.....	65
5. 4. 2. 3. III Nolu Salon.....	65
5. 4. 2. 4. IV Nolu Salon.....	65
5. 4. 2. 5. Tarihleme.....	65
BULGULAR.....	67
TARTIŞMA.....	68
SONUÇ.....	69
ANTİK VE YENİ KAYNAKLAR.....	74
PLANLAR.....	80
RESİMLER.....	90
ÖZGEÇMİŞ.....	127

PLANLAR DİZİNİ

	Sayfa
Plan 1. Krencker'e göre hamam tipolojisi.	81
Plan 2. Laodikeia kent planı.	82
Plan 3. Weber'in çıkarttığı ilk kent planı.	83
Plan 4. Laodikeia Güney Hamam-Gymnasium yapısı planı.	83
Plan 5. Ambulacrum planları.	84
Plan 6. Çıkıntılı Payeli Caldarium Salonları.	85
Plan 7. Derin Nişli Caldarium Salonları.	85
Plan 8. Laodikeia Merkezi Hamam Planı	86
Plan 9. VI Nolu Salon.	87
Plan 10. Laodikeia Doğu Hamamı Planı.	88
Plan 11. Laodikeia Batı Hamamı Planı.	89

RESİMLER DİZİNİ

	Sayfa
Resim 1. Lycos Vadisi'nin uydudan görünümü.	91
Resim 2. Uydu fotoğrafı üzerine işlenmiş olan Laodikeia'nın etrafındaki ırmaklar.	91
Resim 3. Pompeii Forum Hamamları'nda büyük bir çembere bağlanmış halde çeşitli boyutlarda strigilis ve ampulalar.	92
Resim 4. Apoditeriumunda eşyaları koymak için ayrılmış bölümler.	92
Resim 5. Timgad Müzesi'nden üzerinde iyi banyolar dileyen ve terlikler bulunan bir mozaik.	93
Resim 6. Kırmızı figürlü krater üzerinde yıkanma sahnesi.	93
Resim 7. Üstte kırmızı figür bir kap üzerinde dört kadın yıkanırken betimlenmiştir. Altta ise siyah figür bir hydria üzerinde palaestrada sporcular yıkanırken görülmektedir.	94
Resim 8. Kırmızı figür kylixs üzerinde sporcuların yıkanma sahnesi betimlenmiştir.	95
Resim 9. Roma Armerina Villası'ndan bikinili kadın akrobat mozaiği.	96
Resim 10. Laodikeia' ya su sağlayan traverten ikiz hat ve traverten hat üzerinde yer alan emniyet ve temizleme deliği.	97
Resim 11. Laborde gravüründe Laodikeia su kemerleri.	98
Resim 12. I. Su Dağıtım Terminali.	98
Resim 13. II. Su Dağıtım Terminali.	99
Resim 14. II. Su Dağıtım Terminali.	99
Resim 15. Laodikeia Güney Hamam-Gynmasium ve stadyum yapısı.	100
Resim 16. Güney Hamam- Gymnasium yapısı ambulacruma ait kemerler.	101
Resim 17. Güney Hamam- Gymnasium yapısı doğu ambulacrumu.	101
Resim 18. Güney Hamam-Gymnasium VI nolu Salonun Doğu-Batı Yönlü Görünümü.	102

Resim 19. Merkezi Hamamın Hava Fotoğrafi.	102
Resim 20. Merkezi Hamamın tuğla-harçlı üst örtüsü.	103
Resim 21. Merkezi Hamamın tuğla-harçlı üst örtüsü.	103
Resim 22. Merkezi Hamam Caldariumu.	104
Resim 23. Merkezi Hamam Caldariumunun üstünü örten tonoz tuğlaları.	104
Resim 24. Merkezi Hamam Caldariumunun Doğu Külhanı.	105
Resim 25. Merkezi Hamam Caldariumunun Kuzey Külhanı.	105
Resim 26. Merkezi Hamam Caldariumunun Güney Havuzu.	106
Resim 27. Merkezi Hamam Caldariumunun Kuzey Havuzu.	107
Resim 28. Merkezi Hamam Caldariumundan Isıtma Bacaları ve Kaplamaları.	107
Resim 29. Efes Yamaç Evlerden Tubuli örneği.	108
Resim 30. Duvar Isıtma Sistemi.	108
Resim 31. Merkezi Hamam Hypocaust Tuğlaları.	109
Resim 32. Merkezi Hamam Hypocaust Tuğlaları.	109
Resim 33. Merkezi Hamam'da sonradan kapatılmış Tepidariumdan Frigidariuma geçiş.	110
Resim 34. Merkezi Hamam Tepidariumdan Frigidariuma geçiş kapısı.	111
Resim 35. Merkezi Hamam Tepidariumundaki ısıtma sistemi.	111
Resim 36. Merkezi Hamam Tepidariumunda Geçiş Odasına Açılan Kapı.	112
Resim 37. Tepidariumun Güneyinde Bulunan Pencereye Ait Bloklar.	113
Resim 38. Caldariumun Güneyinde Bulunan Pencereye Ait Lento Bloğu.	113
Resim 39. Merkezi Hamam Frigidarium.	114
Resim 40. Üç Kemerli Anıtsal Giriş.	114
Resim 41. Üç kemerli Anıtsal Girişte kemer ayaklarından biri.	115

Resim 42. Merkezi Hamam II. Apoditerium ve II. Frigidarium'un üstten görünüşü.	115
Resim 43. Merkezi Hamam II. Apoditerium Soyunma Odaları.	116
Resim 44. Merkezi Hamam II. Frigidariumda Bulunan Havuzun Duvarı.	116
Resim 45. Merkezi Hamam Geçiş Odası.	117
Resim 46. Merkezi Hamam, Geçiş Odasından Tepidariuma Açılan Kapı.	118
Resim 47. Doğu Hamamı, Kuzey Yöndeki Salonlara Bakış.	119
Resim 48. Doğu Hamamı, Güney Yöndeki Salonlara Bakış.	119
Resim 49. Doğu Hamamı Caldariumu.	120
Resim 50. Doğu Hamamı Caldariumu Güneyindeki Kemerlerinden.	120
Resim 51. Doğu Hamamı Apoditeriumu.	121
Resim 52. Batı Hamamı.	121
Resim 53. Batı Hamamı Caldarium.	122
Resim 54. Batı Hamamı Caldarium Apsis.	122
Resim 55. Batı Hamamı Caldariumu İstiridye Şekilli Kemerler.	123
Resim 56. Batı Hamamı Caldarium Kemerleri.	123
Resim 57. Batı Hamamı Caldariumu Isıtma Borularının Oyukları.	124
Resim 58. Batı Hamamı Tepidarium.	125
Resim 59. Batı Hamamı Frigidarium.	125
Resim 60. Batı Hamamı IV nolu Salon.	126

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

AST	Araştırma Sonuçları Toplantısı.
AW	Antike Welt.
Çev	Çeviren.
JAS	Journal of Archaeological Science.
KST	Kazı Sonuçları Toplantısı.
M.Ö.	Milattan Önce.
M.S.	Milattan Sonra.
Pl.	Plan.
Res.	Resim.

GİRİŞ

Günümüzdeki genel görüş, yıkanma ve yıkanma tesislerinin en iyi duruma geldiği yolundadır. Çünkü insanlar yüzyıllar boyunca temizlenmenin yollarını aramışlardır. Kimi zaman dualar, kimi zaman ateş ve ateşin çıkardığı duman, kimi zaman büyülü olduğuna inanılan tütsülerle bedenini ve ruhunu temizlemiştir¹. Günümüze ulaşmış yazılı belgelerden ve mimari kalıntılardan öğrendiğimize göre antik dönemde de hamamlar ve yıkanma olayı o dönemin sosyal yaşantısında önemli bir yere sahiptir.

Hamamlar normal temizlikle ilgili işlevlerinin yanı sıra, spor ve eğlenceyle ilgili etkinliklere de olanak veren kuruluşlardır. Onların kamusal özellikleri, bir kent kulübünde veya dernek merkezinde olduğu gibi, komşu dedikodularından tutun, iş görüşmelerine dek uzanan bir çeşitlilik içinde sosyal ilişkilerin gerçekleştirilmesine uygun ortamlar olmalarını sağlar. Gerçek anlamda büyük hamamlarda kütüphanelerin, konferans salonlarının, sütunlu geçitlerin, yürüyüş yollarının ve bahçelerin yer alması hamamların kültürel ve entelektüel işlevlerinin de var olduğunu göstermekte ve bu anlamda Yunan Gymnasium'una benzer bir kimliği de düşündürmektedir².

Modern dünyada tapınak, bazilika, tiyatro gibi yapıların benzerlerini bulmak zor değildir. Ancak büyük kamusal hamamlar gibi sadece temizlik değil, bir dizi kamusal, kültürel ve sportif faaliyetleri de tek bir yapıda birleştiren bir yapının benzeri pek yoktur. Roma'da M.Ö. 2. yy'dan başlayarak hamamların tasarım ve süsleme açısından gelişimi toplumun tümü üzerinde etkiler bırakmıştır³.

Roma dünyasında banyo yapmanın yayılması elbette ki bu binaların teknik alanda gösterdiği gelişmenin bir sonucudur. Özellikle suyu ve salonları alttan ısıtma çarelerinin bulunması bu ilerlemenin gerçek sebebidir. Roma Hamamlarının gelişimi ve başarısı M.Ö. 2. yy'ın sonunda ısıtma teknolojisinde kaydedilen büyük buluşların, özellikle de hypocaust olarak tanınan tabandan ısıtma yöntemine çok şey borçludur. Hypocaust ve onun daha basit uygulamaları bağımsız bir biçimde Yunanistan (Olympia) ve İtalya'da (Pompeii) geliştirilmiştir. Buna rağmen bu sistemin asıl amacına uygun olarak hamam içindeki salonların kullanım sırasına göre, ısı dağılımına uygun

¹ Abbasoğlu 1982, 3.

² Yegül 2006, 20.

³ Thorpe 2002, 66.

olarak kullanımı Romalılara aittir⁴. Sergius Orata adlı bir mimar M.Ö. I. yy'da "Ballea Pensiles = havadaki hamamları" meydana getirerek alttan ısıtabilecek sistem olan hypocaust sistemini bulmuş ve bu yolda ilk adımı atmıştır. Sistemin yapılış tarzını Vitruvius şöyle anlatmaktadır; "Ayrıca dikkat edilmesi gereken bir konu kadınlar ve erkekler için yapılacak külhanların yapı bakımından bağlı olmasıdır. Çünkü bu şekilde vasaria ve hypocaustis her iki bölüm içinde müşterek olacaktır. Yeraltındaki ocak yerinin (külhan) üstüne üç tane madeni kazan konmalıdır. Birincisi caldarium, sıcak su için, diğeri tepidarium, ılık ve üçüncüsü frigidarium, soğuk su içindir. Bunlar o şekilde üst üste sıralanmalıdır ki aynı miktardaki su, ılık su ile dolu kaptan sıcak olana gidebilsin, soğuk su ile dolu olandan ise ılığa akabilsin. Sıcak hava akımını temin etmek için yapılan delikli zemin ter banyolarında şu şekilde yapılmalıdır. Önce yarım kadem genişliğindeki tuğla levhalarla döşeli zemin ısıtma kanalının yatay kemerine eğri olarak, öyle bir genişletilmelidir ki, levhaların üzerine bırakılan bir top orda durmayıp kendiliğinden ısıtma mahalline yuvarlansın. Buna göre de ocaktan çıkan alevler, kolayca yeraltı ısıtma sisteminin kemerli odalarına dağılabilsin. Bunun levhaları üzerine 2/3 kadem genişliğindeki ateş tuğlalarından yapılma ufak payeler öyle aralıklarla dikilmelidir ki, 2 kadem genişliğindeki tuğlalar bunları örtebilsin. Bahsedilen bu payeler 2 kadem yüksekliğinde olmalı ve tuğlalar arasına hayvan kılı ile yoğrulmuş balçık (argilla cum capillo) konmalıdır. Bu yapı üstüne de, üzerinde genişleyecek olan 2 kadem büyüklüğünde tuğla levhalar yerleştirilsin."⁵

Birçok araştırmacı Sergius Orata'yı hypocaust sistemini icat eden kişi olarak kabul etmemektedir. A Boethius ve J.B. Ward-Perkins, bu sistemi ilk olarak Greklerin bulduğunu söyler⁶. E. Brödner, alttan ısıtmanın Orata'dan önce var olduğunu, M.Ö. 8. yy.'dan beri banyoların ısıtıldığını ve Yunanistan'daki sıcak hamamlara ait ilk bilgiyi Hypocrates'te bulabileceğimizi söyler. Isıtma sisteminin şimdiye kadarki en eski örneğinin Kıbrıs'taki M.Ö. 5. yy'ın başlarına ait olan Vovini Sarayı'nda olduğunu vurgular⁷. Diğer bir çalışmada da Olympia ve Gortys'deki araştırmalar sonucu hypocaust sistemin varlığını bilindiğini vurgular. Sicilya'da ve Megara'da bulunan hamamları, Hyblaia'daki (Sicilya) araştırmaları, Pompeii'deki Stabia Hamamı (M.Ö. 2. yy ortaları), Faun'un evinde bulunan hamam ile yine Pompeii'deki İnsula V ve Regio

⁴ Yegül 2006, 16.

⁵ Vitruvius V, lev.51.

⁶ Boethius ve Perkins 1970, 163.

⁷ Brödner 1977, 48-52.

VIII hamamlarının örnek olarak gösterir⁸. A.W. Lawrence de, Kıbrıs'ta bulunan Vovini Sarayı'ndaki terleme odasındaki ısıtma sisteminin varlığından bahseder ve M.Ö. 5. yy'ın ortalarından olduğunu söyler. Bunun yanında M.Ö. 2. yy'dan Gortys ve Oeniadae'deki yapılarda ısıtma sisteminin varlığından bahseder⁹. T. Rook da Gortys kazılarında M.Ö. 2. yy.'a tarihlenen bir hypocaust sisteminin varlığından bahseder¹⁰. G. Gruben ve C. Krause da, sistemin M.Ö. 2 ve 1. yy'da bilindiğini ifade ederler¹¹.

Praefurnium ve hypocaust çoğunlukla bir sıcak su sistemi ile bağlantı içindedir. Praefurniumun yakınında dumanların çıkış geçitleri içinde sıcak su için 3 adet bronz ya da bakırdan kazanlar yerleştirilmiştir. Formlarından dolayı bunlara “testudo” (kaplumbağa) ismi verilmiştir¹².

Vitruvius, hamamların yapılmasında ilk önce yer seçimi üzerinde durarak şunları önerir; “*Hamamlar için ilk olarak mümkün olan en sıcak konum seçilmeli yani kuzey ve kuzeydoğu yönleri dışında bir yön yeğlenmelidir. Sıcak ve ılık salonlar güneybatıdan ışık almalı veya konum buna elverişli değil ise her koşulda ışık güneyden gelmelidir. Çünkü genellikle yıkanma zamanı gün ortasından akşama kadardır*¹³.”

Hamamların genel mimarisi ve salonlar arası geçişler hakkında ayrıntılı bilgi vermeyen Vitruvius, genel planlama, kullanılan mimari elemanlar ve malzeme hakkında ise şunu söylemiştir; “*Hamamların büyüklüğü nüfusa bağlı olmalıdır. Odaların oranları şöyle ayarlanmalıdır. Genişlikleri kurnalar ve banyo küvetleri için nişler dışında, uzunluklarının üçte biri olmalıdır. Kurnalar her zaman bir pencerenin altına yerleştirilmelidir ki etrafında duranların gölgeleri ışığı engellemesin. Kurnaları barındıran nişler, ilk gelenler yerlerini aldıktan sonra, bekleyenlerin rahat bekleyebileceği kadar geniş olmalıdır. Banyo küvetinin genişliği, duvardan kenara kadar, altı ayaktan az olmamalıdır. Bu mesafenin iki ayak kadar uzunluğu alt basamağa ve yastığa ayrılır.*

Tonozlu tavanlar taştan yapılırsa daha kullanışlı olurlar. Ancak ahşap iseler alt yüzlerinde kiremitler bulunmalıdır. Demir çubuklar veya yaylar yaptırdıktan sonra bunları demir çengellerle birbirine mümkün olduğu kadar yakın olarak iskelete

⁸ Brödner 1983, 23.

⁹ Lawrence 1957, 269.

¹⁰ Rook 1978, 270.

¹¹ Gruben ve Krause 1965, 306.

¹² Brödner 1983, 20.

¹³ Vitruvius 5, 10, 1.

astırımız; çubuklarla yayların her çifti, düz bir kiremidi taşıyabilecek aralıklarla yerleştirilmelidir. Böylelikle, tonozlu yapının tümü demir elemanlarla taşınmış olacaktır¹⁴.”

Roma hamamlarını, sivil hamamlar ve askeri hamamlar olarak iki temel grup altında toplayabiliriz. Sivil hamamların alt grubunda, günlük temizliklerin yapıldığı halk hamamlarını ve hastalıkların iyileştirilmesinde kullanılan kaplıcaları sayabiliriz. Askeri hamamlar ise Roma Lejyonları'nın bulunduğu kentlerde, askerlerin günlük temizlik ve fiziksel egzersizlerini karşılamak için yapılan hamamlardır.

Günlük temizlik ve fiziksel egzersizlerin yapıldığı hamamların gelişimi Hellenistik Gymnasiumlarından etkilenerek inşa edilmiştir. Hypocaust sisteminin gelişmesiyle birlikte hamamların yıkanma odaları yanında servis odaları eklenerek kompleks haline gelmişlerdir. Bu karmaşık yapı yaklaşımı imparatorluk tipi olarak tanımlanan yeni bir plan şeklini oluşturmuştur¹⁵.

Oldukça büyük olan hamam yapılarında çeşitli ana salonlar ve yardımcı bölümler bulunmaktadır. Bunlar, giyinme soyunma odalarının bulunduğu Apoditerium, soğuk banyonun yapıldığı Frigidarium, ılık bölüm Tepidarium, sıcak bölüm Caldarium. Bunun yanında laconicum, piscinalar, natatio, palaestra, kütüphane, çarşılar, imparatorluk kült salonları ve latrinalar vardır.

Çeşitli ayrıntıları ile incelenen hamamların tarihi bir gelişimini incelemek oldukça zordur. Ancak bir tipoloji esasına göre ayırım yapmak mümkündür. Krencker bunu göz önünde tutarak hamamları sekiz bölüme ayırmıştır¹⁶ **(Pl. 1)**.

1. Sıra tipi.
2. Halka tipi.
3. Çift tesisler.
4. Bazı salonları çift olanlar.
5. Yolu iç kısımda çatallananlar.
6. İmparatorluk küçük hamamları.

¹⁴ Vitruvius 5, 10, 3–4.

¹⁵ Yegül 2006, 164.

¹⁶ Yegül 2006,162–163.

7. İmparatorluk büyük hamamları.

8. Yarı aksial karışık tipler.

Yegül'e göre; *Büyük hamamlarla ilgili olarak Krenser'in yaptığı sınıflamada çok açık olmayan ve güç anlaşılır nitelikte olmakla beraber, "Küçük imparatorluk tipi" ve "Büyük imparatorluk tipi" olmak üzere iki farklı gruba yer verilir. Her iki tipte de merkezi eksenin iki tarafındaki salonların oluşturduğu simetriye ve benzer genel kullanım alanlarına sahiptir. İki tip arasındaki başlıca farklılık, hamam bloğu ile palaestra arasındaki ilişkiden kaynaklanır. Küçük imparatorluk tipinde palaestra hamam bloğunun dışında, ondan bağımsız olan ancak, bağlantısı bulunan bir elemandır. Bu bağlantı genelde apoditerium aracılığı ile kimi zaman da geniş bazilikal planlı salonlarla sağlanır. Büyük imparatorluk tipi hamamlar ise sadece Roma'ya özgüdür ve olasılıkla Nero Hamamlarıyla başlayan Constantinus Hamamları ile son bulan sadece altı-yedi örnekle temsil edilir. Bunlar planlarıyla benzerlik gösteren çok sıkı bağları olan bir gruptur. Bu tipin belirleyici iki özelliği bulunur. Birincisi, palaestra hamam bloğunun içinde ve onunla bütünleşmiştir, ikincisi ise, hamam bloğu geniş parkların, bahçelerin yürüyüş yollarının sardığı toplantı salonlarının, konferans odalarının, kütüphanelerin, eksedraların veya eğlence spor ve kültürel etkinliklere ayrılan alanların merkezinde yer alır¹⁷.*

Farrington ise Roma Dönemi'nde Güneybatı Anadolu'da yaygın olarak görülen hamam tiplerini 4 bölüme ayırmıştır¹⁸. Bunlar;

1. Kısa eksen çevresinde dizilmiş simetrik dikdörtgen hamam hacimleri.
2. Bloklar halinde dizilmiş simetrik olmayan hamam hacimleri.
3. Sıra halinde hacimlerden oluşan plan tipi.
4. Merkezi bir dikdörtgen salonun içinde bulunan hacimler.

Birinci grup, başlıca örnekleri M.Ö. 3. yy ile 2. yy.'dan kalan Ephesos, Sardis, Aleksandria Troas hamamları olmak üzere birkaç gruba ayrılmaktadır. Üçüncü grubun

¹⁷ Yegül 2006, 161.

¹⁸ Farrington 1995, xxi.

*belli başlı örnekleri Doğu Pamphilia ve Kilikya çevresinde bulunmaktadır. Doğu Pamphilia ve Kilikya dışında hiçbir örneğine rastlanmayan dördüncü tipin, merkezi bir salonu çevreleyen odalardan ibaret kendine has bir planı vardır*¹⁹.

Erken İmparatorluk Dönemi'nde, İmparator Augustus, daha sonra ise özellikle Cladius'un başa geçtiği dönemlerde Roma hamam mimarisi değişmiştir²⁰. Bu dönemde yapılan hamamların tipolojisi de İmparatorluk dönemi hamamları olarak adlandırılmıştır.

Bütün bu sınıflandırmaya rağmen hiçbir gruba girmeyen hamamlarda vardır. Bu hamamların çeşitli coğrafi bölgelere has planları, mimari ve teknik özellikleri vardır. Bu durumda hamamları genel bir ayırım yaparak değil de, yerel tipolojilerine dayanarak incelemek daha doğru olur.

Roma Dönemi hamam kültürü incelendiğinde, günümüz Türk hamam kültürüyle ilgili birçok benzerlik karşımıza çıkmaktadır. Bu benzerlikler hamamların işlevlerinin ötesinde çalışma ve işletilmesi ile ilgili benzerliklerdir. Roma Dönemi'nde hamamlar insanların buluştuğu, günlük işlerini hallettiği, spor ve eğitim aktivitelerinin yapıldığı ayrıca yemeklerin yenilip eğlencelerin yapıldığı mekânlardır. İşte bu noktada Türk hamam kültürüyle olan benzerlikler ortaya çıkmaktadır.

Tezin konusunu oluşturan Laodikeia Hamamları ise bu örnekler ışığında incelendiğinde önemli bir yere sahiptir. Laodikeia, Anadolu'nun önemli kavşak noktalarından biri üzerinde kurulmuştur. Kent bölgedeki çağdaş diğer kentlerden gerek alansal yayılım gerekse nüfus bakımından daha büyük olmasından dolayı burada yer alan hamamlar oldukça önemlidir. Roma Dönemi'nde insanların öğleden sonralarını geçirdiği, çeşitli spor aktivitelerinin yapıldığı ve gençlere yönelik eğitimin verildiği hamamlar göz önüne alındığında, böylesine büyük bir nüfusa sahip olan Laodikeia 'daki hamamların önemi ortaya çıkacaktır.

Kent, 18. yy'dan beri gezginler ve arkeologlarca biliniyordu. Laodikeia ile ilgili kazılar ise ilk olarak 1961–1963 yılları arasında Kanada Quebec Laval Üniversitesi'nden Prof. Jean Des Gagnier yönetiminde başlamıştır.

1993'ten 1999'a kadar Venedik Üniversitesi'nden Prof. Gustavo Traversari'nin Laodikeia ilgili araştırmaları olmuştur. Venedik Mimarlık Üniversitesi kuruluşundaki

¹⁹ Farrington 1995, xxi.

²⁰ Ward, 1992, 131.

Fotoğraf Merkezi'nin işbirliği ile ortaya çıkarılan yeni arkeolojik harita, daha önce belirlenen başlıca yapıları ve kimisi Hıristiyanlık Dönemi'nde yapılmış olabilecek, şimdiye kadar bilinmeyen on kadar yapıyı göstermektedir. Ayrıca yol düzeni, su yolu ağı ve kent surlarının başlıca bölümleri belirlenmiştir.

2002 yılında Denizli Müze Müdürlüğü başkanlığında Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü ekibiyle birlikte başlatılan çalışmalarda Caracalla Nympheumu'nun önünden geçen ve Suriye Kapısı'na uzanan Sütunlu Ana Cadde kısmen ortaya çıkarılmıştır. Bunun yanında, Hamam-Bazilika olarak adlandırılan ancak yapılan kazılar sonucunda Merkezi Hamam olarak düşünülen hamamın caldariumuna rastlanmıştır. Kazı, Müze Müdürlüğü Arkeologları Ali CEYLAN ve Cevdet SEVİNÇ tarafından yürütülmüştür.

2003 yılından bu yana süren kazı çalışmaları ise Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü ekiplerince yapılmaktadır. Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK'in başkanlığında yapılan kazılarda Suriye Caddesi, Tapınak A, Septimus Severus Nympheumu, Batı Tiyatrosu, A Evi, Kuzeydoğu Nekropolü kazılarının yanı sıra tez konumuzu oluşturan hamamlardan birisi olan Merkezi Hamam kazıları Yrd. Doç. Dr. Mustafa BÜYÜKKOLANCI yönetiminde halen devam etmektedir.

Laodikeia'yı da kapsayan Frigya Bölgesi Hamamları ile ilgili dört yayın bulunmaktadır. Bunlar, Fikret Yegül'ün Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma Kültürü (1994) adlı yayını ve Gustavo Traversari'nin yaptığı araştırmalarını yayınladığı Laodiceia di Frigia (2000) adlı kitabıdır. Bunun yanında Coşkun Daşbacak'ın Frigya Bölgesi Hamamları adlı doktora tezi (2006) ve son olarak bunların arasında en kapsamlı ve güncel olanı Prof. Dr. Celal Şimşek'in Laodikeia (2007) adlı yayınıdır. Laodikeia'da bulunan ve bugüne kadar kazısı yapılmayan hamam yapıları ile ilgili çalışmalar C. Şimşek ve C. Daşbacak'ın çalışmalarından oluşur.

Bu tezin **amacı** Laodikeia Hamamlarını tüm hatlarıyla olabildiğince detaylı şekilde incelemektir. Toplanan veriler değerlendirilerek, Laodikeia'daki hamamların Roma Dönemi'nde kendine özgü birçok özellikle de farklılaştığı hipotezi ispatlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Laodikeia'da bulunan hamamların benzer bölge hamamları arasındaki yeri, kendine has özellikleri ve bu bölgedeki Roma Dönemi hamam mimarisine Laodikeia Hamamları'nın katkısı araştırılmıştır.

Bu bakımdan tez **kapsamına** aldığımız alan oldukça geniştir. İlk olarak Laodikeia'daki dört hamam olarak görünen çalışma, kentteki hamamların birbirlerine olan benzerliklerinden, bölgedeki diğer hamamlarla olan benzerliklerine, yine buradan İtalya'da bulunan hamamlarla olan benzerliklerine kadar konu geniş bir alanı kapsamaktadır. Tüm bunların yanında bu dört hamam ışığında hamam kültürü, bu kültürün yaşanışı, uygulamaları ve hamamlara sağlanan su ve yakacak sistemleri de araştırmanın kapsamına girmektedir. Bu kapsamda kentteki hamam yapılarının planı ve işlevi araştırılarak söz konusu hamamların çağdaş diğer Roma hamamları ile ortak yönleri ve farklılıkları incelenmiştir.

Araştırmada **yöntem** olarak, öncelikle Vitruvius, Strabon, Plinius, Herodotos, Homeros, Ksenophon, Iuvenalis, Martialis gibi antik çağ yazarları olmak üzere, kent ve yapılar hakkında bilgi veren gezginlerin kitapları, bölgede araştırmalar yapan araştırmacıların yayınlarından yararlanılmıştır. Ayrıca antik kentte yürütülen kazılarda ele geçen buluntular, Laodikeia kazı sonuçları raporları ve konumuzun kapsamına giren her türlü malzeme tezimizin veri kaynaklarını oluşturmaktadır. Pamukkale Üniversitesi, Ege Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi, Adnan Menderes Üniversitesi, Hacettepe Üniversitesi, Akdeniz Üniversitesi ile İtalya'da Università Per Stranieri di Perugia ve Università Studi di Lecce kütüphaneleri taranarak konu ile ilgili kaynak araştırması yapılmıştır.

Tezimizin hazırlanmasında, öncelikle yukarıda belirtilen veri kaynakları değerlendirilmiştir. Laodikeia'da yürütülen Merkezi Hamam kazılarında 2003–2006 yılları arasında kazı üyesi olarak çalışılmıştır. Bunun yanında İtalya'da Caracalla Hamamı, Diocletian Hamamı, Pompeii Stabia Hamamları, Forum Hamamı, Batı Anadolu'da Hierapolis Hamamları, Tripolis Hamamı, Aizanoi Hamamları, Aphrodisias Hamamları, Tralleis Hamam-Gymnasiumu, Ephesos Hamamları, Miletus Faustina Hamamı, Alabanda Hamamı, Stratonikeia Hamam-Gymnasiumu ve Phaselis Hamamlarına araştırma gezileri yapılmıştır. Ayrıca Laodikeia 'da bulunan Doğu ve Batı Hamamlarının planlarının çizimleri yapılmıştır. Bu çalışmalardan elde edilen yazılı veriler, görsel malzemelerle de (Resim, plan, vs.) desteklenmiştir.

Çalışmamızda Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün Tez Yazım Kuralları ve Türk Dil Kurumu'nun İmla Kılavuzu esas alınmıştır.

1-LAODİKEİA ANTİK KENTİ

1.1 Kentin Yeri ve Coğrafi Konumu

Laodikeia, Denizli'nin Eskişehir-Goncalı-Bozburun köyleri sınırı içinde, il merkezinin 6 km kuzeydoğusunda, Antik Frigya Bölgesi'ndeki Lykos Vadisi'nde, Hierapolis'in güneyinde yer almaktadır (**Res. 1**). Helenistik Dönem'de Laodikeia isimli birçok kent kurulduğundan, kent yanında bulunan ırmakla ayırt edilerek, Laodikeia ad Lycum (Lykos üzerindeki Laodikeia) olarak adlandırılmıştır²¹. Bunun yanında Helen dilinde 'Halkın adaleti; Laos ve Dike' öğelerinden türemiştir²². Helenistik Dönemde, özellikle de Seleukoslarda ve Pontus devletlerinin kral ailesinde birçok kraliçenin taşıdığı bir addır²³. Laodikeia hakkında, Plinius²⁴, Strabon²⁵, Cicero²⁶, Vitruvius²⁷, Pausanias²⁸ gibi antik yazarlar bilgi vermektedir.

Lykos (Çürüksu) Vadisi, antik dönemde de günümüzde olduğu gibi Denizli'nin en verimli ovasına sahiptir. Ovaya adını veren Lykos nehri, Honaz dağı eteklerinden doğarak Lykos ovasının ortasından geçip, Sarayköy yakınında Büyük Menderes nehrine karışmaktadır. Kentin doğusundan başlayarak, kuzey ve kuzeybatısına uzanan bu nehir, Büyük Menderes'e katılmadan önce daha küçük kollar olan Asopos (Gümüşçay-Goncalı Deresi) ve Kapros (Başlıçay) ile birleşir²⁹ (**Res. 2**). Vadi, batıda Karcı, Babadağ (Salbakos), doğuda Çökelez, kuzeyde Buldan, güneybatıda Honaz (Kadmos) dağlarıyla sınırlandırılmış bir alanı kapsamaktadır. Lykos nehri hakkında Strabon: "*Lykos yanındaki Laodikeia'nın üst tarafında Kadmos dağı bulunur ve orada Lykos nehri ile dağın ismini taşıyan diğer nehir akar. Fakat Lykos birçok yerde yeraltından akar ve daha sonra yüzeye çıkınca diğer nehirlerle birleşir. Bu husus bölgenin depremlere neden olan boşluklarla dolu olduğunu gösterir. Bu nedenle Laodikeia ve komşu ülkelerdeki Karura kadar hiçbir ülke depremlere böylesine hedef olamaz*" demiştir³⁰. Bunun yanında Lykos vadisinde tarım ve hayvancılık içinde uygun iklim ve su kaynakları bulunmaktadır. Lykos Vadisi iklim olarak Akdeniz ile karasal iklimin geçiş

²¹ Ruge 1924, 722; Strabon 1991, XII. 8.16; Plinius V. 105; Gagniers 1969, 1; Traversari 2000, 11; Sevin 2001, 203, Şimşek 2004, 2.

²² Umar 1993, 505.

²³ Umar 1993, 505.

²⁴ Plinius V, 105.

²⁵ Strabon, XII, VIII, 16; XIII, IV, 14.

²⁶ Cicero, Verr. I. 30.

²⁷ Vitruvius, VIII, 3, 14.

²⁸ Pausanias X, 32, 14.

²⁹ Şimşek 2007, 43.

³⁰ Strabon XII, 8,16.

noktası niteliğindedir. Bunun için bu ovada kaliteli pamuk, buğday ve mısır tarımı ile özellikle ovanın üst kesimlerinde; Honaz'da kiraz, Kaklık'ta ise üzüm yetiştirilmektedir³¹. Strabon ise bölgenin zenginliğinden bahsederken Laodikeia' da yetiştirilen koyunlar için şöyle söylemiştir; “Bunlar sadece Miletoslularinkinden üstün olan yünlerinin yumuşaklığından değil, fakat aynı zamanda kuzguni siyah (κοραζή χρώα) renkleriyle de mükemmeldir. Bu sebeple Laodikeialılar büyük gelir sağlarlar.³²” Vitruvius'un belirttiğine göre ise Laodikeia' daki koyunların yünlerinin yumuşaklığı ve kuzguni renkleri içtikleri sudan kaynaklanmaktadır³³. Hayvancılığın bu bölgede gelişmesi zaten ticaret yolları üzerinde bulunan Laodikeia ile birlikte Hierapolis ve Kolossai'yi Ege limanları ile bağlantılı hale getirerek tekstil endüstrisini daha da geliştirmiştir³⁴.

Davis, “*Laodikeia, doğu-batı yönünde uzanan engebeli, oval bir tepe üzerinde kurulmuştur. Tepe, Lykos ovasının ortasında yükselen ve ovanın diğer yanındaki Pamukkale (Hierapolis) sıradığına benzeyen bir sıradığın kopuk, tebeşir veya tebeşire benzer süngertaşı tepelerinin bir parçasıydı.*” demiştir³⁵. Vadinin coğrafi konumu nedeniyle Orta Anadolu'yu Batı Anadolu'ya bağlayan yollar üzerinde bulunması bölgeyi ve kentlerini önemli birer ticaret merkezi haline getirmiştir. Menderes rotası olarak bilinen ova, bir ticaret yolu olarak önemlidir. Lykos vadisi bir ticari bağlantı merkezidir. Laodikeia ise batı, doğu ve güneyle bağlantıları sağlayan ana yolların kavşak noktasındadır. Side, Attaleia (Antalya), ve Kibyra (Göhlisar) 'dan gelen yol Laodikeia 'da biri Ephesos 'a, diğeri Sardes'e olmak üzere ikiye ayrılır. Antiocheia, Apameia'dan gelen yol aynı şekilde Laodikeia 'dan geçerek ayrılmaktadır. Sardes'e giden yol güzergâhı Laodikeia, Hierapolis, Tripolis, Philedelphia üzerinden geçmektedir³⁶. Laodikeia 'da kentteki giriş kapılarına Ephesos Kapısı, Suriye Kapısı, Hierapolis ve Aphrodisias Kapısı denmesi de kentin geçiş noktaları üzerinde olduğunu gösterir. Ancak Suriye Kapısı hariç diğeri isimler sonradan verilmiştir. Bunun yanında Laodikeia Persleri Akdeniz'e bağlayan Kral Yolu'nun da kolu üzerinde bulunmaktadır³⁷ **(Plan 2)**.

³¹ Şimşek 2007, 43.

³² Strabon XII, 8,16.

³³ Vitruvius 8, 3,14.

³⁴ Malay 1983, 58.

³⁵ Davis 2006, 69.

³⁶ Ramsay 1962, 35.

³⁷ Şimşek 2007, 53.

1.2 Kentin Tarihçesi

Kentin tarihi M.Ö. 3. yy öncesine dayanmaktadır. Yerleşim alanında özellikle de kentin batı ve güneybatısında yapılan araştırmalarda, Eski Tunç Çağı I (M.Ö. 3000) 'e tarihlenen seramik ve çakmaktaşı buluntular ele geçmiştir. Bunlar kentin erken yerleşiminin daha çok su kaynağı olan Asopos (Gümüşçay-Goncalı Deresi) etrafında oluştuğunu göstermiştir³⁸.

Kent sonradan Diospolis ve Rhoas adı ile anılmaktaydı³⁹. Plinius (NH. V.105), Antik kentin yerleşim alanında önce Diospolis ve sonra Rhoas adını taşıyan bir yerleşimin kurulu olduğunu ve Helenistik kentin II. Antiochos tarafından kurulduğunu belirtir. Zeus kenti anlamına gelen ilk ad, burada çok eski ve köklü bir kutsal alanın varlığını göstermektedir. Zeus Laodikeia'nın en önde gelen kurucu ve baş tanrısı olarak kabul edilmiştir. Rhoas ise eski bir Anadolu adıdır. Kentte bulunan sikke ve yazıtlara göre burada Yunan tanrılarının pek çok tapınım görmüş olması bunu destekler niteliktedir. Bu tanrılarının başında da Laodikeialı Zeus veya Zeus Aseis gelir⁴⁰.

Kent Hellenistik Dönem'de Seleukos kralı II. Antiochos Teos tarafından M.Ö. 261–253 yılları arasında kurulmuştur⁴¹. II. Antiochos Laodikeia Kentini kurarken yolların birleştiği bir kavşak noktasını stratejik nedenlerden dolayı seçmiş olmalıdır. Bu stratejik konumu nedeniyle Laodikeia bölgenin ticaret merkezi de olmuştur. Antiochos geniş bir toprak alanının doğrudan ve sürekli denetimini sağlamayı amaçlayan, kesin bir askeri-siyasal projeye göre Laodikeia 'yı kurmuş olmalıdır⁴². II. Antiochos kente karısı Laodike'nin adını vermiştir. Başka bir deyişe göre ise Seleukos kralı I. Antiochos rüyasında üç kadın görür. Bu kadınlar, annesi, eşi ve kız kardeşidir ve her biri Karya'da birer kent istemektedirler. Antiochos ise bu isteği yerine getirir ve kız kardeşi Laodike'nin ismini bu kente verir. Diğer iki kent ise Nysa ve Antiocheia'dır⁴³. Kentin kuruluş tarihi de II. Antiochos'un tahta geçme tarihi ile Karısı Laodike'den boşanma tarihi arasında olmalıdır (M.Ö. 261–253)⁴⁴. Kralın ölümünden sonra vekili komutan Akhaios, III. Antiochos'a başkaldırmış ve M.Ö. 220'de Laodikeia' da tahtı ele

³⁸ Şimşek 2007, 33.

³⁹ Sevin 2001, 203.

⁴⁰ Baysal 2000, 44.

⁴¹ Şimşek 2004, 2; Ramsay 1895, 32; Head 1911, 678; Head 1906, lxxiii; Ruge 1924, 722; Gagniers 1969, 1–2; Texier 2000, 383; Bejor 2000, 15–16; Bean 1987, 293–294; Magie 1950, 127, 986–987; Anderson 1897, 409–410, Şimşek ve Ceylan 2003, 147.

⁴² Traversari 1994, 69.

⁴³ Bean 1980, 213.

⁴⁴ Şimşek 2004, 305; Gagniers 1969, 2; Bejor 2000, 15.

geçirerek kendisini kral ilan etmiştir⁴⁵. Laodikeia tarih sahnesine ilk kez bu ayaklanma ile çıkmıştır⁴⁶. M.Ö. 190 yılında Seleukoslarla Bergamalılar arasındaki Magnesia Savaşında Seleukoslar yenilmiş⁴⁷ ve ardından imzalanan Apameia barışı (M.Ö. 188) ile Lykos Vadisi Bergama Krallığı'na verilmiştir⁴⁸. M.Ö. 133 yılında III. Attalos'un vasiyet yoluyla Bergama Krallığı'nı Roma İmparatorluğuna bırakması sonucu, Laodikeia M.Ö. 129 yılında Asya Eyaleti'ne bağlanarak konsüllerce yönetilmeye başlanmıştır. Mitridates Savaşı (M.Ö. 85–88) sırasında kuşatmanın başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen kente büyük zarar vermiştir⁴⁹. Kilikya Valisi Cicero M.Ö. 50'de on hafta boyunca yargı işlerini burada sürdürmüştür. Zenon'un başlattığı direnme ile M.Ö. 40 yıllarında şehir, Labienus'a karşı koymuştur. Marcus Antonius Zenon'un oğlu Polemon'a önce güneyde geniş bir alanın yönetimini, sonra da, Karadeniz kıyılarında Pontus'u vererek bu davranışını ödüllendirmiştir. Labienus'a karşı yapılan direnişlerinden ötürü Laodikeia halkı Roma Vatandaşı olma ayrıcalığını kazanmıştır. Strabon; Zenon'un oğlu Polemon'un cesaretinden dolayı önce Antonius, sonra Augustus tarafından krallığa layık görüldüğünü söyler⁵⁰.

Laodikeia, M.S. 60 yılındaki büyük depremden sonra imparatorluk yardımı olmadan toparlanmayı başarmıştır⁵¹. Laodikeia M.S. 2. yy'da çok zenginleşmiştir. Commodus ve Caracalla dönemlerinde kent tapınak koruyuculuğu 'Neokoros' ünvanını almıştır⁵². Laodikeia'yı M.S. 129'da Hadrianus, M.S. 215'te Caracalla ve M.S. 370'de Valens ziyaret etmiştir⁵³.

Laodikeia M.S. 3. yy'a kadar Kibyra Conventusu birliğine dâhil olur. M.S. 3. yy'dan itibaren Frigya Pacatania'sının başkenti durumuna gelir⁵⁴. Kent Nikodemia, Hierapolis, Smyrna, Ephesos, Kolossai, Tripolis ile ticari birlik anlaşması yapmış ve birlik sikkeleri basmıştır⁵⁵.

⁴⁵ Akurgal 2000, 392; Gagniers 1969, 3; Bejor 2000, 16.

⁴⁶ Şimşek 1998, 2.

⁴⁷ Şimşek ve Ceylan 2003, 148.

⁴⁸ Bean 1987, 294; Baysal 2000, 44.

⁴⁹ "Laodikeia, küçük bir yerleşim olsa da, Mitridates Eupator kuşatmasında çok zarar görmüştür." Strabon XII, 8, 16.

⁵⁰ Strabon XII, 8, 16.

⁵¹ Gagniers 1969, 4; Baysal 2000, 44.

⁵² Head 1911, 679.

⁵³ Şimşek 2007, 67; Buckler ve Calder 1939, 10.

⁵⁴ Ramsay 1895, 37–42.

⁵⁵ Şimşek 1998, 34.

Antik dönemde önemli bir dini merkez olan Laodikeia, bu önemini Hıristiyanlık döneminde de devam ettirmiştir. Bu bölgede Hıristiyanlık, St. Paul'un yaşadığı sırada arkadaşı Kolossai'li Epaphras tarafından yayılmıştır. Bununla ilgili olarak, Kolossaililere gönderilen mektupta Laodikeialıların da adı geçmektedir⁵⁶. Laodikeia'daki Yahudi Kolonizasyonu'nun varlığı bu yeni inancın yayılmasına büyük katkıda bulunmuştur; ancak bölge halkının ekonomik gelir düzeyinin yüksek olması, bu yeni din anlayışına olumsuz bir tavır takınmalarına neden olmuştur⁵⁷. İncil'de adı geçen yedi Asya kentinden biri de Laodikeia'dır. Kent zenginliğinden dolayı önceleri Hıristiyanlığa pek ilgi göstermemiştir. Ancak M.S. 4. yy'da evrensel Hıristiyanlık meclisi Laodikeia'da toplanmıştır⁵⁸.

Bizans Dönemi'nde diğer Batı Anadolu kentleri gibi Laodikeia'nın da etrafı sur duvarlarıyla çevrilmiştir. Sur duvarlarının yapımında malzeme olarak önemli anıtlara ait kesme bloklar kullanılmıştır. M. S. 494'teki büyük depremle birlikte tamamen yıkılan Laodikeia bir daha eski konumuna ve zenginliğine ulaşamamıştır. Kentin su yolları M. S. 7. yüzyıl başlarında İmparator Focas Dönemi'nde (M.S. 603–610) meydana gelen deprem sonucu bozulmuştur. Kentin terk edilme nedeni tam olarak bilinmemekle birlikte, Sasani ve Arap istilaları sonucu korunmasız durumda kalmış kentte yaşayan halk su kaynaklarına yakın, kurulu olduğu alandan biraz daha güneye kayarak bugünkü Denizli-Kaleiçi ve Hisarköy'e, Salbakos'un (Babadağ) kuzey eteklerine taşınmıştır.⁵⁹

Bölge, 13. yy'ın başında (1206) Türklerin kontrolüne geçmiştir. Böylelikle Kaleiçi'ne taşınan Laodikeia 'Lâdik' adını almıştır⁶⁰. Laodikeia yapılarına ait bloklar 13.yy'dan itibaren Akhan Kervansarayında ve Denizli Ulu Camii'nin yapımında kullanılmış, ayrıca daha sonraki dönemlerde kent kireç, mermer ve traverten ocağı haline gelmiştir. Yapıların mimari blokları sökülerek taşınmıştır⁶¹.

⁵⁶ “Sizler Laodikeiadakiler, hatta benimle yüz yüze tanışmamış olanlar için ne denli ağır çaba içinde bulunduğumu bilmenizi isterim. Dilerim bu kardeşlerin yürekleri destek bulsun, sevgide bağlansınlar, yetkin anlayışın tüm zenginliğine kavuşsunlar.” İncil, 402, 2, 1–5.la

“Gerek sizler, gerek Laodikeia ve Hierapolis'te bulunanlar için çok emek verdiğine tanıklık ederim.” 4,13.

“Laodikeia'daki kardeşlere, Nimfa'ya ve onun evindeki topluluğa selam edin.” 4,15.

“Bu mektup aranızda okunduktan sonra Laodikeia topluluğunda da okunsun. Sizde Laodikeia'dan gelecek olan mektubu okuyun.” 4, 16.

⁵⁷ Bean 2000, 268

⁵⁸ Bean 1987, 269.

⁵⁹ Şimşek, 2007, 39; Şimşek 2004, 313; Texier 2002, 383

⁶⁰ Şimşek 2006b, 38–43.

⁶¹ Şimşek 2007, 39.

1.3 Kentte Yapılan Araştırmalar

Laodikeia Antik kenti ile ilgili ilk araştırmalar ve kente ziyaretler XVII. yy'da başlamıştır. İlk olarak 1671'de Thomas Smith⁶², 1678'de J. Spoon ve G. Wheeler⁶³, 1745'te R. Pococke⁶⁴, 1775'te Robert Chandler⁶⁵ kenti ziyaret etmişlerdir. Chandler, kentin tarihçesinden ve sınırlarından bahsetmiştir. Stadyum, Odeon, Hamam-Gymnasium yapıları hakkında bilgiler vermiştir. 1776 yılında V.J. Arundell kent hakkında bilgiler vermiş ve kentteki kiliselerden bahsetmiştir. Bunun yanında J.A. Cramer⁶⁶, antik kaynakların ve seyyahların notlarını da bir araya toplayarak kent ve bölge coğrafyası hakkında bilgiler vermiştir. William Martin Leake⁶⁷ ise antik kenti ziyaret eden Chandler⁶⁸'in, "Kapro'su Lykos", "Lykos'u ise Menderes" olarak adlandırıp hata yaptığını fakat Pococke'nin doğru şekilde tanımladığından söz etmiştir.

XIX. yy'a geldiğimizde kentteki araştırmalar yoğunluk kazanmıştır. 1833 ve 1843 tarihlerinde G. Weber⁶⁹ kente gelerek ilk kazı çalışmasını yapmıştır. Kentin su sistemini detaylı olarak incelemiştir ve ilk kent planını çıkarmıştır(**Pl. 3**). 1838'de L. De Laborde⁷⁰, antik kentteki yapılardan bahsetmiş, tiyatro ve su kemerlerinin gravürlerini çizmiştir. 1842'de W. J. Hamilton, Anadolu'ya yapmış olduğu geziler sırasında kente uğramış, kentin deprem sonrası durumuyla stadyum, gymnasium, tiyatro ve aqueductlar gibi ayakta kalan yapılarından bahsetmiştir. William Cochran, 19.yy'da yaptığı Küçük Asya ziyaretinde bölge ve kentleri hakkında bilgiler vererek 1826 yılında Arundell'in⁷¹, kenti ziyaret ettiğini söylemiştir. Ayrıca depremlerle sürekli yıkılan Laodikeia ve bölge kentlerinin tekstil ticaretiyle ön plana çıktığından, Asya'daki yedi kiliseden birinin kentte yer aldığından bahsetmiştir. 1840 yılında, Sir Charles Fellows⁷² gezdiği kent hakkında bilgiler vererek, var olan iki tiyatronun durumları hakkında gözlemlerini aktarmıştır. 1849'da Charles Texier⁷³, Frigya'nın başkenti olarak Laodikeia'yı gösterir. Ayrıca iyi korunmuş durumda olan stadyum yapısı ile yazıtından bahsederek, kentteki gymnasium ve iki tiyatronun varlığı ile birçok yapıya ait mimari elemanlar hakkında

⁶² Smith 1674, 37–38.

⁶³ Spoon-Wheeler 1679, 270–438–449.

⁶⁴ Pococke 1745, 75–78.

⁶⁵ Chandler 1775, 229–236.

⁶⁶ Cramer 1832, 38–44.

⁶⁷ Leake 1824, 251–254.

⁶⁸ Chandler 1825, 285–289, 291–292, 294, 298.

⁶⁹ Weber 1898, 183–184.

⁷⁰ Laborde 1838, 81.

⁷¹ Arundell 1828, 170–179.

⁷² Fellows 1839, 283–286.

⁷³ Texier 1862, 466.

genel bilgiler vermiş, kentteki yapıların M.S. 2.-3. yy'a ait olabileceğini söylemiştir. Sağlam kalabilmiş olan sur kemerleriyle sudaki kirecin fazlalığı nedeniyle oluşan sarkıtlara dikkat çeker. Bununla birlikte yapılarda yoğun tamirat izlerinin varlığına değinerek, civar halk tarafından birçok mermer bloğun taşındığını ve kentin uzun bir süre taş ocağı olarak kullanıldığını söylemiştir. 1872 yılında E.J. Davis⁷⁴, Strabon'dan bilgiler aktararak, kentin stadyumu, gymnasiumu, küçük ve büyük tiyatroları, odeonu, bazilikaları, köprüsü ve antik kente dağılmış olan heykeltıraşlık malzemeleri ve kentin yerleşim yerlerine yakın olmasından kaynaklanan tahribatlardan söz etmiştir.

1883–1886 yıllarında M. Ramsay, kentle ilgili antik kaynaklar, yazıtlar ve sikkeler ışığında ayrıntılı bilgiler vererek, G. Weber'in çizdiği haritayı tekrarlamış ve G. Weber'in "Asopos" olarak adlandırdığı çayın "Kapros" olduğuna değinmiştir. 1895'te Frederich Sarre⁷⁵ kentin kuruluşuna değinmiş, 1097 yılında Selçuklu Türklerinin eline geçen kentin, Asya'daki yedi psikoposluktan biri olduğuna işaret etmiştir. Kamu yapılarının Küçük Asya'daki diğer zengin kentlerde olduğu gibi varlıklı kişilerin vakıfları olduğunu, kentteki iki tiyatro ve stadyum yapısının haricinde pek çok bilinmeyen yazıt ve heykel kaidesi gördüğünden bahsetmiştir. 1939'da W. H. Buckler ve W. M. Calder⁷⁶, Frigya ve Karya bölgelerini kapsayan dokümanları bir araya toplayarak kentteki epigrafik buluntuları yayınlamışlardır⁷⁷.

1961–1963 yılları arasında Kanada Quebec Laval Üniversitesi'nden Prof. Jean Des Gagnier yönetiminde kazılar yapılmıştır. Burada Severuslar dönemine ait olan fakat sonradan bir vaftizhaneye çevrildiği düşünülen çeşme binası ortaya çıkarılmıştır⁷⁸. Bu çalışmalar 1969 yılında "Laodicee du Lykos Le Nymphée" adlı kitapta bir araya getirilerek yayınlanmıştır.

Venedik Üniversitesi'nden Prof. Gustavo Traversari'nin yönettiği, Venedik Üniversitesi heyeti 1993'ten 1999'a kadar yedi sezon yüzey araştırması yapmışlardır. Yüzey araştırmasının ilk yılından başlayarak kentin bir arkeolojik haritasının hazırlanması gerekli görülmüştür. Geçerli görülen bir başvuru haritası geçen yüzyılın sonunda G. Weber tarafından yayımlanan harita idi. Weber daha çok kentin su yolu haritası ile ilgilenmiş ve bunun yanında önemli yapıları araştırmasının içine almıştır. O

⁷⁴ Davis 2006, 69.

⁷⁵ Sarre 1998, 13–15.

⁷⁶ Buckler ve Calder 1939, 10.

⁷⁷ Şimşek 2007, 29–31.

⁷⁸ Ginouves 1969, 146.

dönem ve eldeki araçlar göz önüne alındığında iyi bir sonuca varılmakla birlikte bu, yapıların tek tek belirlenip eski durumlarının saptanması açısından veya kent ilişkilerinin tanımlanması bakımından çok yeterli sayılamadı. Venedik Mimarlık Üniversitesi kuruluşundaki Fotoğraf Merkezi'nin işbirliği ile ortaya çıkarılan yeni arkeolojik harita, daha önce belirlenen başlıca yapıları ve kimisi Hıristiyanlık döneminde yapılmış olabilecek, şimdiye kadar bilinmeyen on kadar yapıyı bir yükselti tabanı üzerinde göstermektedir. Ayrıca yol düzeni, su yolu ağı ve kent surlarının başlıca bölümleri belirlenmiştir⁷⁹.

2002 yılında Denizli Müze Müdürlüğü başkanlığında Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü ekiplerince başlatılan kazı çalışmalarında Caracalla Nympheumu'nun önünden geçen ve Suriye Kapısı'na uzanan Sütunlu Ana Cadde kısmen ortaya çıkarılmıştır. Bunun yanında, nympheumun yakınında bulunan ve Hamam-Bazilika olarak adlandırılan yapının kuzeyinde çalışmalar sürdürülmüştür. Kazı, Müze Müdürlüğü Arkeologları Ali CEYLAN ve Cevdet SEVİNÇ tarafından yürütülmüştür.

2003 yılındaki kazı çalışmaları ise Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü ekiplerince Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK'in başkanlığında başlamış ve halen aynı ekip tarafından devam etmektedir⁸⁰.

⁷⁹ Sperti 2000, 29.

⁸⁰ Şimşek 2004, 305–320, Şimşek 2005, 419–434; Şimşek 2006a, 455–479.

2-LAODİKEİA HAMAMLARI ÖRNEĞİNDE ANTİK DÖNEMDE HAMAM KÜLTÜRÜ

Hamamlar İmparatorluk düşüncesine göre kentteki yaşamın ideal Roma yaşantısının benzeri olarak oluşturulmuş ve bir halk olgusu olarak ortaya konmuştur. Anahtar kelime ‘Romalılaştırmak’ tır. Roma hamamlarının varlığı bu sürecin önemli etkenlerinden birisidir ve bu yeni bir çağ başlangıcının göstergesidir. Roma’nın doğu üzerinde uyguladığı politika fazla önemli olmamasına rağmen, Roma hamamları belli alanlarda yeni yöneticiler tarafından yapılan yeniliklere o yörede yaşayan insanların bile alışkın olmadığını göstermektedir. Batı’da Romalılaştırma sürecinde yönetim altına giren insanların Roma’yı kabul etmeleri için kullanılmış olmasından dolayı Roma hamamlarının rolü farklıdır. Az gelişmiş bölgelerde huzurlu bir ortam sağlanması için bu kültürü yaygınlaştırmak oldukça önemlidir⁸¹.

Romalılar için hamama gitmek hem bir lüks hem de bir gereksinimdir. Sıcaklık, temiz su, parlayan mermer döşemeler, buhar odasının atmosferi ve masajla rahatlayan⁸² Romalılar için hamamlar, uygarlığın ve günlük hayatın vazgeçilmez parçasıydı⁸³. Varlıklı kişilerin evlerinde ve konaklarında lüks banyolar vardır ancak, Roma toplumunda hamama gitmek kamusal bir eylemdir. Bir diğer taraftan ise kamu hamamlarının tasarım ve inşaatları ortalamanın çok üzerindedir. Hatta kimi zamanda halk içinde ünlü olan azatlı kölelerin hamamlarında olduğu gibi lüktür. Fakat bu lüksü yansıtan kalıntılar günümüze kadar ulaşamadığı için hamamların içindeki zenginliği göz önüne getirmek biraz zordur. Çünkü yüksek tonozlar, duvarlar ve duvarlar üzerindeki süslemeler yoktur. Çok renkli mermer yer döşemeleri sökülmüş, gümüş küvet ve musluklar, bronz başlı çeşmeler kayıptır. Heykeller ve mimari süslemeler sadece kırık parçalar halindedir. Ancak üç ayrı kıtada yapılan arkeolojik kazılar, belirli hamamlardaki zenginlik ve görkemin varlığı ile ilgili olarak antik yazılı kaynakların verdikleri bilgileri doğrular⁸⁴.

Hamam konusundaki en canlı metinler M.S. 1. yy’ın çağdaş yazarlarından Martialis’in tanımlamalarıdır. Birçok kamu hamamı Martialis’e ilham vermektedir. Martialis olumlu olarak hiçbir yorum yapmadığı Nero tarafından yaptırılan hamamlar

⁸¹ Nielsen 1990, 135.

⁸² Yegül 2003, 56.

⁸³ Nielsen 1999, 35; DeLaine 1988, 11.

⁸⁴ Yegül 2006, 21.

hakkında, halkın da bu konudaki düşüncelerini aktarırken; “Nero’dan daha kötü ne olabilir ki? Nero’nun sıcak hamamlarından daha iyi ne vardır ki?” demiştir⁸⁵.

Roma’daki Etruscus Hamamları ve onun gibi diğer lüks hamamlar varlıklı sınıfa hizmet verir. Kimi hamamlar belli bir ilgi alanı ya da meslek grubuna yönelik olabilir ve hatta klüp benzeri merkezler durumunda olabilir. Küçük boyuttaki hamamların çok sayıda ve yaygın olarak yapılması bu varsayımı daha da akla yatkın hale getirmektedir⁸⁶. Leptis Magna’daki duvarlarında vahşi hayvanların resmedildiği Avcılar hamamı, bu yapının avcılara veya amfitiyatrolar ve sirkler için hayvan satışı yapan tüccarlara özel bir hamam olabileceğini düşündürür. Ancak genel bir kural olarak M.S. 4. yy’da Roma’daki 800 adet küçük hamamın çoğu ile 11 büyük therme düşük giriş ücretini ödeyen herkese açıldı. Hatta vakıfları olan bazı özel hamamlara giriş bedavadır. Doğal olarak insanların kendilerine göre rahat ettikleri ve tanıdık yüzlerle karşılaşabildikleri hamamlar vardı⁸⁷.

2.1 Hamam Geleneği

Erken zamanlardan beri insanlar yıkanmaya önem vermişlerdir. Bunu dini bir amaçla ve buna bağlı olarak da manevi olarak temizlenme ve rahatlama isteği ile yapmışlardır. Çeşitli kültür ve geleneklerin getirdiği çeşitli yıkanma kültürleri de ortaya çıkmıştır. Bunlar da zamanla nesilden nesile aktararak uygulanmıştır.

Önasya, Uzak Doğu ve Amerika’da yapılan araştırmalar, buralarda önceleri yıkanmak için bir hamam binasının olmadığını ortaya koymuştur. Ancak ortak olan nokta eski dönemlerden beri saraylarda ve zenginlerin evlerinde yıkanmak için özel olarak ayrılan bölümlerin bulunmasıdır.

Mısırlılar, Roma Dönemi’nden önce müstakil hamamlara sahip değillerdi. Bununla beraber M.Ö. 2800’de firavunun sarayında en azından su dökülmeye yarayan bir salon vardı. Bu salonda dikdörtgen biçimde derin olmayan bir küvet ve kirli suların akmasını sağlayan bir kanalizasyon sistemi vardı⁸⁸. Yıkanmanın Mısırlılara göre önemini firavunların adamları arasında yıkanma işleriyle uğraşan bir hizmetçinin varlığından ve bu işin şerefli bir görev olduğundan anlamaktayız⁸⁹. Herodotos Mısırlıların adetlerinden bahsederken şöyle der; “Rahipler gündüzleri iki kez soğuk suyla yıkanır,

⁸⁵ Martialis 7, 34.

⁸⁶ Yegül 2006, 21.

⁸⁷ Yegül 2006, 22.

⁸⁸ Abbasoğlu 1982, 5.

⁸⁹ Dictionnaire Archeologique des Techniques 1963, 109.

geceleleri de iki kez, anlatması çok uzun dinsel törenler yaparlar.⁹⁰” Yani Mısırlılarda yıkanmak yine dinsel bir ritüel olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anadolu’da M.Ö. 2000’den önceye giden herhangi bir banyo odası veya hamam bulunmamıştır. Konya Karahöyük Sarayında in-situ olarak pişmiş topraktan yapılmış oval formlu bir banyo küveti bulunmuştur. Küvet, Asur Ticaret Kolonileri (M.Ö. 1950–1750) Dönemi’ne tarihlendirilmektedir⁹¹. Karahöyük saray küveti ile Girit ‘de bulunan küvetlerin formları yakınlık gösterir⁹². Beycesultan’da tabaka V’de (M.Ö. 1850) yıkanma odası olarak tanımlanan oda tespit edilmiştir⁹³. Aslantaş Sarayı’nda ve Fildişi evinde birbirine benzeyen beş adet yıkanma odası bulunmuştur⁹⁴.

Mezopotamya’da ise hamam, rahat ve serbest yaşamın kaynağı olarak görülüyordu ve ancak kral aileleri bundan faydalanabiliyorlardı. Mezopotamya’da hamamın daha çok dini bakımdan önemli olduğunu kimi yazılı kaynaklardan öğrenmekteyiz. Mezopotamya’da eller yemeklerden sonra, baş ve vücut ise sadece bayramlarda yıkandığı için hamamlar zenginlerin evlerinde bulunurdu⁹⁵. Bir metinde; “Büyük din adamının yeni yıl bayramına akan suda yıkanarak hazırlanması” yazılıdır⁹⁶. Sümerler dini amaçlı yaptıkları temizlikte Fırat ve yağmur suyunu kullanırlardı. Çünkü herhangi bir suyun değil de sadece Fırat nehrinin ve yağmur suyunun temiz olduğunu kabul etmişlerdir. Mezopotamya için en önemli ve en eski yıkanma salonu Mari Sarayında bulunandır. M.Ö. 1800’e tarihlenen bu sarayda, yıkanma yeri olarak kullanılan salonun taş zemini zift ile sıvanarak su sızdırmayacak hale getirilmiş ve bir de kanalizasyon sistemi yapılmıştır. Ayrıca kralın banyosuna bazı ilaç ve kokuların konulduğunu ve yıkandıktan sonra temiz elbiseler giyildiğini öğreniyoruz. Bir başka metinde ise “hastanın birkaç kez yıkandıktan sonra iyileşeceği” belirtilmektedir⁹⁷.

Sümer mitolojisinde Uruk’un çoban kralı Dumuzi ile Tanrıça İnanna arasında yapılan kutsal evlilik öncesinde tanrıça İnanna’nın Dumuzi için yıkanıp süslenmesine rastlıyoruz⁹⁸. Temizlenmek için ilk sabun kullanımı da Sümer metinlerinde dile

⁹⁰ Herodotos II, 37.

⁹¹ Alp 1972, 12–13.

⁹² Alp 1972, 13.

⁹³ Naumann 1985, 401–402.

⁹⁴ Naumann 1985, 212.

⁹⁵ Abbasoğlu 1982, 5.

⁹⁶ Thureau-Dangin 1921, 129.

⁹⁷ Abbasoğlu 1982, 6.

⁹⁸ “...Vahşi boğa için, bey için yıkandığım zaman, çoban Dumuzi için yıkandığım zaman, yanlarımı kremle bezediğim zaman, ağzımı amberle kapladığım zaman, gözlerimi kömürle boyadığım zaman...” (Kramer 1995, 248).

getirilmiştir⁹⁹. Gılgamesh Destanı'nda ise, yıkanmanın rahatlatıcı bir etkisi olduğundan bahsedilir¹⁰⁰.

Girit uygarlığında ise M.Ö. 17–16. yy'da Knossos Sarayı'nda kraliçenin odasında topraktan yapılmış bir banyo bölümü karşımıza çıkar¹⁰¹. Bunun yanında Yunanistan'da Argos'taki Tyrins Şatosu'nda (M.Ö. 15. yy, son şeklini M.Ö. 13. yy'ın sonlarına doğru almıştır) da buna benzer banyo odaları görülmektedir. Bu banyo odaları içinde derin yıkanma küvetleri bulunmaktadır¹⁰².

Ege dünyasında, Yunanlar, yıkanmaya ilk defa önem verenlerdir. Bununla ilgili, Homeros'un İliada ve Odysseia destanı ile Hesiodos'un İşler ve Günleri Grek toplumunun yıkanma kültürleri hakkında bilgi verir. İliada Destanı'nda V,900–905¹⁰³, X, 570–575¹⁰⁴, XIV,5–10¹⁰⁵ ve XXII, 440–445¹⁰⁶ yıkama ile ilgili bilgiler verilmiştir. Odysseia Destanı'nda da III, 460–465¹⁰⁷, IV, 40–45¹⁰⁸, IV, 50–55¹⁰⁹, IV, 125–130¹¹⁰, IV, 250–255¹¹¹, V, 260–265¹¹², VI, 95–100¹¹³, VI, 205–210¹¹⁴, VI, 220–230¹¹⁵, X, 360–

⁹⁹ "...Kraliçem kutsal kucakta yıkandı, kralın kucagında yıkandı, İddin-Dogan'ın kucagında yıkandı, kutsal İnanna sabunla sabunlandı..."(Kramer 1995, 250)

¹⁰⁰ "...Ey Gılgamesh! Bulamayacağın ölümsüzlüğü aramak için kaybettiğin zamana yazık olmuş. Sana verilen bu yaşamın keyfini çıkarmaya bak! Gece gündüz keyiflen. Her gününü üzüntü ile değil, sevinçle geçirmeye çalış. Ye, iç, çal, söyle, dans et, yıkan, temizlen, güzel giysiler giy..." (Çığ 2000, 61), "...Urşanabi, sana yıkanacağın yeri göstereyim, giyeceklerini versin, temiz pak kral olarak seni yerine götürsün..." (Çığ 2000, 73), "...Urşanabi, onu yıkanma yerine götürdü. Bol sular onu biraz daha kendine getirtti..." (Çığ 2000, 73).

¹⁰¹ Mangel 1999, 36–37.

¹⁰² Ünsal 1973, 289.

¹⁰³ "...Saldırgan Ares'i öylece iyileştirdi, o göz açıp kapayıncaya dek, Hebe bir güzel yıkadı..." (Homeros İlyada V, 900–905).

¹⁰⁴ "... Bacaklarını, sırtlarını, kalçalarını yudular, dalgalar yıkadı bedenlerindeki bol teri, bir tatlı serinlik yayıldı yüreklerine, sonra cilalı teknelere girdiler, bir güzel yıkanıp yağlar süründüler..." (Homeros İlyada X, 570–575).

¹⁰⁵ "... Sen oturduğun yerde kızıl şarabımı iç dur, bekle burada güzel saçlı Hekamede'yi bekle su ısıtsın sana, kanayan yarayı bir güzel yıkasın..." (Homeros İlyada XIV, 5–10).

¹⁰⁶ "... Çağırılmıştı güzel örgülü bir hizmetçiyi. Demişti uçayaklı bir kazan koy ateşe. Sıcak su ile yıkasın Hektor savaş dönüşü..." (Homeros İlyada XXII, 440–445).

¹⁰⁷ "...uzun şişler iki elle tutuldu, etler kızartıldı, bu ara güzel Polykaster yıkadı Telemakhos'u..." (Homeros Odysseia III, 460–465).

¹⁰⁸ "... Baktılar gözleriyle doya doya, sonra cilalı teknelerde bir güzel yıkandılar, hizmetçiler yıkadı onları, öğdu zeytinyağıyla..." (Homeros Odysseia IV, 40–45).

¹⁰⁹ "...bir hizmetçi su getirdi el yıkasınlar diye, gümüş leğen üstünde güzel bir altın ibrikle..." (Homeros Odysseia IV, 50–55).

¹¹⁰ "... Tekmil evler mallarla dolup taşardı orada, iki gümüş hamam teknesi bağışlamıştı Polybos, bir çift uçayak bağışlamıştı Menelaos..." (Homeros Odysseia IV, 125–130).

¹¹¹ "... Kurnaz kurnaz kaçamaklar yaptı, aldım onu bir güzel yıkadım..." (Homeros Odysseia IV, 250–255).

¹¹² "... Kalypso uğurladı Odysseus'u adadan beşinci günü, onu yıkamış urbalar giydirmişti güzel kokulu..." (Homeros Odysseia V, 260–265).

¹¹³ "... Güneşte kurumaktayken çamaşırlar, kızlar yıkanıp kokulu yağlar süründüler..." (Homeros Odysseia VI, 95–100).

¹¹⁴ "... Verin ona bir gömlekle harmani, şu yıkanmış çamaşırlardan, ırmakta kuytu bir yerde yıkayın onu..." (Homeros Odysseia VI, 205–210).

365¹¹⁶, XVII, 85–90¹¹⁷, XXI, 295–300¹¹⁸, XXIII, 150–155¹¹⁹ ve XXIV, 365–370¹²⁰, Hesiodos’un İşler ve Günler’inde 745–750¹²¹, 750–755¹²² bölümlerindeki dizeler, ayrıca, Ksenophon¹²³ ve Herodotos¹²⁴ Grek yıkanma kültürü hakkında bilgi verir. Su sıkıntısı çeken Yunan şehirlerinde bir merkezden ısıtılabilen hamamlar inşa edilmiştir. Gymnasiumlar ise birer eğitim kuruluşu niteliğindedir. Yapılan sportif etkinliklerden sonra genç sporcular gymnasiumlarda soğuk su ile yıkanırldı. Bu nedenle gymnasiumların genel olarak akarsu kenarlarına inşa edilmesi uygun görülürdü¹²⁵. Hamam, Yunanların hayatında hem dini hem de vücudun gelişmesine yarayan bir özellik taşıyor. Ayrıca yıkanmanın vücudu dinlendirdiğini kabul ettiklerini de söylersek, “Yunanlarda hamamın amacı bedeni ve ruhi temizlik ile vücudu dinlendirmedir” diyebiliriz. Hellenistik Dönem’e kadar Yunanlarda fiziki temizlik semboliktir, esas olan ruhi temizliktir. Su akıp gittikçe kötülükler unutulacak gibidir. Nehir taşıktan sonra sular çekildiğinde manzara nasıl değişirse insanlar da her şey değişecek gibi gelir. Esasında temizliğin önemi sudan gelmektedir. Onlara göre özellikle deniz ve akan sular önemlidir¹²⁶. Ayrıca kutsal olan ve temiz olan yağmur suyudur. Çünkü yağmurun Zeus’tan geldiği kabul edilir. Herodotos, “Zeus yağmurla yıkıyor, Helios kaslarını ovuyor, gövdedeki nemi su buharına çeviriyor” demiştir¹²⁷. Ayrıca, Thetis’in

¹¹⁵ “... Çoktan yağ görmedi oğulmadı derim, ama utanırım, sizin önünüzde yıkanamam... Tanrısal Odysseus’da yıkadı bedenini suyun köpüğünde, temizledi sırtına, geniş omuzlarına yapışan yosunları, ekin vermez denizin kirini silkti başından, bir güzel yıkanıp yağlar süründü...” (Homerus Odysseia VI, 220–230).

¹¹⁶ “... çıkısın diye kollarımın bacaklarımın yürek kemiren yorgunluğu, tekneye oturttu bir güzel yıkadı beni, döke döke başımdan omuzlarımdan aşağıya, kocaman üçayaklıda ılıştırdığı suyu, yıkayıp beni öğduktan sonra ince bir yağla...” (Homerus Odysseia X, 360–365).

¹¹⁷ “... Ve güzel cilalı banyolara inip yıkandılar, hizmetçiler onları iyicene yıkayıp ovdular yağla... Çıktılar banyolardan, oturdular sofranın önünde iskemlelere...” (Homerus Odysseia XVII, 85–90).

¹¹⁸ “...ona bir konukluk armağanı da ben vermek isterim, beğenmezse hama uşağına versin yada başkasına...” (Homerus Odysseia XXI, 295–300).

¹¹⁹ “...bu ara kâhya kadın Eurynome ulu yürekli Odysseus’u yıkadı kendi evinde ve yağla ovdu...” (Homerus Odysseia XXIII, 150–155).

¹²⁰ “... o ara ulu yürekli Laertes gitti kendi odasına, yıkadı onu Sicilyalı hizmetçi ve ovdu kokulu yağla...” (Homerus Odysseia XXIV, 365–370).

¹²¹ “...önce tanrılar için kullanılmamış kaplarda, ne yemek ye, ne yüzünü yıka, bu da bela getirir...” (Hesiodos İşler ve Günler, 745–750).

¹²² “... Bir kadının yıkandığı suda bir erkek yıkanmamalı hiçbir zaman...” (Hesiodos İşler ve Günler, 750–755).

¹²³ “... güneşin batmasına az kalmıştı: düşmanı kalede baskın verdikleri zaman, bir kısmı yıkanmakla, bir kısmı yemek pişirmekle, bir kısmı da döşeklerini hazırlamakla meşguldü...” (Ksenophon Yunan Tarihi, 7.2.22).

¹²⁴ “... Tohum taşta değince tütmeye başlar ve öyle bir buğu çıkar ki, bizim Yunanistan’daki hamamlarda bile bu kadar boğucu buğu olmaz...” (Herodotos IV, 75).

¹²⁵ Anabolu 2001, 25.

¹²⁶ Abbasoğlu 1965, 5.

¹²⁷ Herodotos III, 125.

Akhilleus'u Styks ırmağına batırması ve böylece oğlunu ölümsüzlüğe kavuşturması da suyun kutsallığını ve gücünü simgeleyen başka bir örnektir¹²⁸.

Yunanlarda su temizliyor, birleştiriyor ve kuvvet sağlıyordu. Bunu için Hellenistik Dönem'e suya ve yıkanmaya düşkün olarak giriyorlardı. Gymnasiumlardaki terleme ve yıkanma odalarının yapılmasıyla yıkanma merakı daha da artmış ve böylece gençler spor yaptıktan hemen sonra yıkanmaya başlamışlardır¹²⁹.

Hellenistik Dönem'in sonlarında temizlik ve yıkanmaya olan ilginin çoğalması, gymnasiumlardaki hamamların gelişmesine sebep olmaktadır. Böylece hamam çeşitli amaçlarla günlük hayata girmiş, fakat bu kadar önem kazanmasına rağmen Yunan dünyasında müstakil hamam binasına geçilmemiştir.

Roma dünyasında ise önceleri ilkel ısıtma ve yıkanma şartları içinde mutfak yakınında lavatrına denilen yerde haftada bir yıkanılırdı. II. Pön savaşından (M.Ö. 238) sonra Yunanlar gibi her gün yıkanmaya başlamışlardır. Bunun sonucunda tesisler zamanla gelişmiş ve Augustus Dönem'inde (M.Ö. 27– M.S. 14) Grek tipi gymnasiumlar yerini başka bir plandaki binaya bırakmıştır. Bu hiçbir zaman gymnasium inşasının durduğunu göstermez ancak, yapıda temsil edilen düşünceler değişmiştir. Atletizm artık ön planda değildir ve banyo modası bütün Roma'ya ve Roma'nın fethettiği yerlere kadar yayılmıştır. İçinde hala fiziksel egzersizler yapılar binalar varsa da, bunlar düşünce ve işlevin yeni bir yöne çevrilmesine engel olmamıştır¹³⁰.

Yeni tip hamamlar M.Ö. I. yy'da Thermae¹³¹ adını alarak ortaya çıkmıştır. Böylece bu devirde mimaride de gelişme ve değişiklikler olmuştur. Abbasoğlu; "*Augustus Dönemi'ni gymnasiumlar için son, hamamlar için bir başlangıç kabul edebiliriz*" demiştir¹³².

Roma iş günü güneşin doğuşuyla başlar ve sabah saatleriyle kısıtlıdır. Öğleyin günün tüm iş saatleri sona erer. Hafif bir öğle yemeği ve belki kısa bir dinlenmeden sonra erkekler hamama gider ve burada saatlerce kalırlar. Portekiz Lusitanya'da bulunan bir yazıt hamama giriş saatlerinin düzenleri ile ilgili bilgi vermektedir. Hamamlar güneşin doğuşundan yedinci saate kadar (13:00) kadar kadınlara, sekizinci

¹²⁸ Erhat 1972, 26.

¹²⁹ Abbasoğlu 1965, 6.

¹³⁰ Abbasoğlu 1965, 8.

¹³¹ Θερμός= sıcak, kelimesinden türetilmiş bir kelimedir.

¹³² Abbasoğlu 1965, 8.

saatten (14:00) gece ikinci saate (21:00) kadar erkeklere ayrılmıştır.¹³³ “Plinius’un dostu Spurrinna’nın kışın öğleden sonra saat 3.00’da, yazın ise 2.00’da hamama gittiğini söyler¹³⁴. Kışın hamam kullanım saatleri 7:30–12:45 arası kadınlar, 12:45–18:00’a kadar erkekler olarak düzenlenmiştir. Yazın ise saat 4:30–13:15 arası kadınlar, 13:15–22:00 saatleri arası erkeklerin kullanımı için düzenlenmiştir¹³⁵. Martialis’in epigrammalarında pek çok kez belirttiği gibi öğleden sonra saat iki hamamda yıkanmak için en iyi zamandır. Bunlardan birinde günün saatleri uygun olan etkinliklere göre birimlere ayrılmakta ve sekizinci saat palaestra sporları ve hamam için gösterilmektedir. “Bu saat (sekizinci) hamamlarda (Nero) sıcaklığın etkisinin azaldığı zamanlardır”. Bir ya da iki saat öncesinde buhar çok fazladır ve sıcaklık aşırıdır¹³⁶. Bu, yeterince ikna edici bir yaklaşım olmakla birlikte, bir yandan da halk hamamları için düzenli giriş saatleri oluşturma isteği ile de bağlantılı olabilir çünkü hamamların bakım ve temizliği için de yeterli sürenin ayrılması gerekmektedir.

Geceleri hamama gitmek hiç duyulmamış bir şey değildir ancak, alışılmış da sayılmaz ve desteklenmez. Iuvenalis’in bu konudaki imalı sözlerinden bir tanesi, kalitesiz sosyete kadınlarını hedef alır ve onların akşamdan önce hamama gitmeyi ihmal ettikleri için, akşam yemeğine gelen talihsiz konuklarını nasıl aklıktan ölmek üzere kalıncaya kadar beklettikleri üzerinedir¹³⁷. Halk hamamlarındaki yapay aydınlatma konusunda da yazılı kaynaklarda bilgiler yer alır. Çok sayıda yağ kandili de kazılarda ele geçen buluntular arasındadır. Ancak bunun yanında hamam binaları iyi düşünülerek yerleştirilmiş pencerelere de sahipti. Gün ışığını sonuna kadar kullandıktan sonra kandiller yakılırdı. Hamamın geceleri işletilmesi hem pahalı hem de tehlikeli bir uğraştı.

Varlıklı bir Romalı, halk hamamlarına giderken ona banyo donanımı taşıyan köleler eşlik ederdi. Bu malzeme banyo ve spor giysileri, sandaletler, pamuklu havlular ve tuvalet takımından oluşur. Tuvalet takımı silindirik biçimli metal bir kutu içinde saklanan masaj yağları ve parfümlerin yer aldığı şişeler, çeşitli sitrigilisler ve bir de süngerden meydana gelir¹³⁸ (**Res. 3**). Yoksul kişi ise kendi hamam bohçasını kendi taşıyor ya da evdeki emektar hizmetçi ona yardım eder. Hamama iyi giyimli, bakımlı bir

¹³³ Abbasoğlu 1982, 21.

¹³⁴ Vitruvius 5, 10, 1.

¹³⁵ Nielsen 1990, 135.

¹³⁶ Martialis 10, 48.

¹³⁷ Iuvenalis 6,421.

¹³⁸ Pompeii forum hamamlarında büyük bir çembere bağlanmış halde çeşitli boyutlarda strigilis ve ampulalar bulunmuştur. Bunlar hamama gelmiş bir kişinin getirdiği malzemeler olmalıdır. Şu anda Napoli Arkeoloji Müzesi’nde sergilenmektedir.

köleler ordusu eşliğinde, tahtırevan üzerinde gitmek bir statü sembolüdür. Ancak yine de birçok Romalı kendilerini yağlayacak, strigilis ile sıyracak ve ovacak tek bir profesyonel hizmetkârın verebileceği hizmetleri karşılayabilecek maddi imkânlara sahipti. Hemen her hamamda profesyonel masörler ve tüy temizleme işinde uzmanlaşmış elemanlar bulunmaktaydı¹³⁹.

Hamama gelindiğinde ilk iş soyunmaktır. Bunun için en basit hamamlarda bile ayrılmış olan bir Apoditerium bölümü vardır. Daha büyük hamamlarda daha çok ve daha büyük apoditeriumlar vardır. Bu odalardaki başlıca mobilyalar, giysilerin ve kişisel eşyaların konulduğu ahşap dolaplar veya sandıklardır. Daha iyi korunmuş durumda, aynı işleve sahip nişlere, raflara veya küçük gözlere de rastlanmaktadır (**Res. 4**). Daha yoksul hamamlarda ise sadece ahşap kanca ve askılar bulunmaktaydı. Bazı apoditeriumlarda taştan ya da ahşaptan yapılmış oturma sıraları görülmektedir. Bunlar efendisiyle birlikte gelen kölelerin bekleme yeri olarak yapılmıştır. Çünkü apoditeriumlarda meydana gelen hırsızlık olayları küçümsenmeyecek kadar fazladır¹⁴⁰. Hatta bununla beraber gelişmiş bir ikinci el giysi ticareti vardı. Herculaneum'daki Forum Hamamı'nda birkaç kişi, kaynayan volkanik çamurdan kaçmak için giysi raflarına tırmanarak kurtulmayı denemişler, iskeletleri burada bulunmuştur. Ailenin reisi muhtemelen kendi köleleri, masörü ve havlu taşıyıcısı ile birlikte, zira bu hizmetkârlar yalnız onun isteklerini ve kaprislerini bilmekle kalmaz, aynı zamanda hamam yönetiminin sağladığı değişik hizmetlere harcanacak tutardan da daha ucuza mal olurlardı. Hanım ise hizmetçileri ve ornatriks'i (makyajcısı) ile birlikte ve kendisine hem banyosu süresince yardım edilir, hem de banyonun ardından süslü ve boyalı görüntüsü elden geçirilerek tazelenir¹⁴¹. Güzel bir banyo için yıkanmakta olan kişiye 'Bene Lava' ya da 'Salve Lotus' dileğinde bulunulurdu. Kalıplaşmış hamam selamlama biçimleri Latince yazıtlarda sıklıkla görülür. Bunlar genellikle tabulae veya "Tabula Ansata" içinde hamamların girişlerinde ve çıkışlarında yer alır ve yanlarında palaestra etkinlikleri ile ilgili gereçlerin (sitrigilis, aryballos, ampulla) betimlemeleri de bulunur. Daha tipik bir durum ise, hamam sandaletlerinin (soleae) mozaik zemin çizimlerinin hamamdaki hareket yönünü göstermek üzere kullanılmasıdır. Hatta yan yana ve birbirine ters yönlere çevrilmiş bir çift sandalet bile görülmektedir (**Res. 5**).

¹³⁹ Yegül 2006, 23.

¹⁴⁰ Yegül 2006, 23–25.

¹⁴¹ Deighton 1999, 41–42.

Roma hamamında yıkanmak, birbirine açılan çok sayıda farklı ısılardaki salonlardan geçilerek tamamlanan ve ılıktan sığa doğru bir düzende ilerler. Bu sıra içinde önemli durakların tepidarium ve caldarium olduğu söylenebilir. Son olarak da frigidarium da soğuk bir banyo ile yıkanma sona erer. Hamama gelenlerin çoğu özel terleme odalarında bir süre kalmanın yararlarını görürler. Bu salonlara laconicum veya sudatorium denmektedir. Yağlanma ise sporda temel sayılan bir işlemdir ve spor öncesinde ya da sonrasında veya hem öncesinde hem sonrasında yağlanılır. Yağlanma için kullanılan özel sıcak odalar da hamamlarda mevcuttur. Sıcak banyoyu vücudu özel olarak hazırlanan yağlarla ve parfümlerle oarak yıkanma geleneği de yaygındır (**Res. 6–7–8**).

Hamama gelenler zamanlarının çoğunu caldarium ve frigidariumda harcarlar. Bunlar hem ılık hem de soğuk banyo yapılacak salonlar olmalarının yanı sıra sosyal, sportif ve eğlence imkânları da sunmaktadır. Hatta bu tarz eğlencelerin yapıldığı salonlarda bulunmaktadır. Hamamlar sihirbazlar, hokkabazlar, jimnastikçiler ve müzisyenler için iyi bir sahne niteliği taşımaktadır.

Hamamda yıkanmayı gerektiren bu dizilim kesin kurallarla belirlenmemiştir. Bu sırada sapmalar, ayrılmalar veya tekrarlar olabilmektedir. İsteyen istediği gibi de yıkanabilmektedir¹⁴².

2.2 Hamamda Giyilen Giysiler

Hamam giysileri ile ilgili bilgiler kısıtlı olsa da bunların çeşitli iklim ve mevsim değişikliklerine göre çeşitlilik gösterdiğini söyleyebiliriz. Martialis, “*Trimalchio, top oynarken hafif bir tunica (kırmızı gömlek) giyer. Erkeksi Phialenis, enerjik tavrıyla spor yaparken bikiniye benzer kısa ve dar bir elbise içindedir ve vücuduna palaestranın sarı kumları yapışır*” demiştir¹⁴³. Daha net olarak tanımlanan bir diğer giysi de, jimnastik hareketleri sonrasında giyilen ve daha ince giysiler üzerine dolanan kaba dokulu *endromis*'tir. Bunun Alplerdeki daha soğuk bölgelere özgü olması gerekir. Martialis bu giysiden bir arkadaşına gönderirken, yanına şu mesajı ekler: “*Siene kıyısının örgücülerinin eseri olan bu kaba tüylü giysi Spartalı bir ad taşır, kaba saba bir şeydir ama soğuk bir aralık gününde onu hor görmezsin-yabancı malı endromis'i sana armağan olarak gönderiyoruz... Böylece nem eklemlerine işlemeyecek ve İris'in yolladığı bardaktan boşanırcasına yağın sağanaklar sana vız gelecek. Yağmurlarda,*

¹⁴² Yegül 2006, 28–29.

¹⁴³ Martialis 7, 67.

*rüzgârlarda bu armağanımıza sarınıp, yüzün gülecek*¹⁴⁴.” Martialis bunun yanında palaestrada gençlerin saçlarını yağlanmaktan koruduğu ‘galericulum’ adında bir elbiseden de söz eder¹⁴⁵.

Güreşe hazırlanan kişinin soyunması gerekirken, spor yapmak için soyunmak Romalılar tarafından hoş karşılanmazdı. Bunun yerine egzersiz sırasında basit bir giysi olan tuniğin değişik bir biçimi giyilirdi. Martialis, kadınların kullandığı tozluklarda ve yine aynı şiirinde, soğuk günlerde top oynarken giyilen pelerinden söz eder. Çıplaklığa karşı gösterilen bu tutuculuk Romalılar ile Yunanlılar arasındaki yegâne farklılık değildir¹⁴⁶.

İmparator Aleksander Severus (M.S. 222–235), halk hamamlarından evine dönerken, banyo giysilerinin üzerine sadece mor renkli pelerinini alır. Aynı imparator tarafından yeni atadığı adli memurlarına sağlanan malzeme ve giyim eşyası arasında forumda kullanılmak üzere iki, ev için iki ve hamamlar içinde bir kıyafet bulunmaktaydı. Bu giysilerin ayrıntılı tanımları yoktur ancak, vücudun alt kısmını saran basit, pamuklu bir peştamal gibi bir etek olmaları gerekir. Tahta takunya ve sandaletler hamamlarda kullanılan başlıca ayak giysilerini oluştururlar. Çünkü bunlar ayağı hem kirli sudan korur, hem de kimi odalardaki aşırı sıcak yer döşemeleri üzerinde yanmaktan kurtarır.

2.3 Hamamda Oynanan Oyunlar ve Yapılan Sporlar

Orta sınıftan bir Romalının banyo yapmadan önce Yunan gymnasiumunda çalışan atletler gibi yorucu ve ağır sporlarla uğraştığını düşünmek yanlıştır. Roma jimnastiği sadece yıkanmaya başlangıç anlamı taşımakta, bir tür eğlence sayılmakta ve eğitim veya yarış niteliği bulunmamaktadır. Bu bir sosyal alışkanlıktır.

İmparator Marcus Aurelius’un (M.S. 161–180) saray doktorluğunu yapan Galenus, sporun yıkanma ile bağlantılı olarak tıbbi yararlarını vurgular. “Küçük Topla Jimnastik” adlı denemesinde üst üste oynana hafif top oyunlarını önerir. Top oyunları vücudun tüm bölümlerini eşit şekilde çalıştırır, zamandan tasarruf sağlar, pahalı değildir ve tüm yaş grupları tarafından oynanabilir.

Birçok değişik top oyunu vardı. Martialis, hamamlarda oynanan beş çeşit top oyunundan bahseder. Bunlar farklı biçimlerdeki toplarla oynanırdı. Pila küçük bir el topu, paganica kuştüyü ile doldurulmuş bir el topu, follis içi hava ile

¹⁴⁴ Martialis 4,19.

¹⁴⁵ Martialis 14, 126.

¹⁴⁶ Deighton 1999, 45–46.

doldurulmuş ve oyuncuların topu birbirilerine el darbeleriyle attıkları voleybol benzeri bir oyunda kullanılan top, harpastum kumla doldurulmuş ve rugby' e benzer bir oyunda kullanılan top ve pila trigonalis ise üç kişiyle oynana bir oyundu. Bu oyunda oyuncular bir üçgenin köşelerinde dururlar ve topu birbirlerine rasgele fırlatırlardı. Amaç topu bir elle fırlatıp, diğeri ile yakalamaktı¹⁴⁷. Satyricon'un ünlü bölümü cena Trimalchionis'de Petronius'un kahramanı, yaşlıca bir adamı (daha sonra bu adamın Trimalchio olduğu anlaşılacaktır) söz konusu oyunu hamamda güzel gençlerle oynarken izler, ancak adam yere düşen topları yerden almaya tenezzül etmez ve kölesinin taşıdığı bir çantadan çıkardığı toplarla oyunu sürdürür. El topu o kadar sevilmekteydi ki kalabalık ev halkı sphaeristerium adı verilen özel tasarlanmış bir odaya koşup burada oynayabilirdi. Romalılar için de top yardımıyla oynanabilecek büyük çeşitlilikte bir sürü oyun vardı (pelota gibi). İyi fikirler tutulur, öyle ki en basit oyunlar ve oyuncaklar bile hiç değişmeden yüzyıllar boyunca süregelmiştir. Kadınlar arasında sevilen bir başka oyun da "çember"dir (trochus) ve anahtar adı verilen ucu çengelli bir sopa yardımıyla yürütülerek, yönlendirilir. Ortaçağda, Victoria Dönemi'nde (1837–1901) veya yirminci yüzyılda birçoğu tıpatıp aynı oyunu oynarken görmek mümkündür¹⁴⁸. Tek başına yapılan sporların tersine, top oyunlarının çoğu izleyici toplama avantajına sahiptir. Harpastum ve pila trigonalis özellikle hamama gelenlerin ilgisini çeker ve palaestra çevresinde toplanarak izlenirdi¹⁴⁹.

Palaestra'ya özgü sporlar arasında koşma, güreş, boks ve eskrimin adı geçmekte ancak bunların uygulamaları palaestralarla sınırlı kalmakta, birçok büyük hamam kapsamında bu salon sporlarına ayrılan geniş salonlar bulunmaktadır. Martialis¹⁵⁰ ve Iuvenalis¹⁵¹, sosyete kadınlarının ağırlıklarla çalışarak, ciddi bir erkek sporu olan halteri bozduklarını söylerler (**Res. 9**).

Yüzme ise Romalılar arasında yaygın olmakla beraber hamamlarda yapılabildiği kesin değildir. Bununla beraber yazılı kaynaklardan yüzebilmenin ve iyi yüzmenin değerli bir yetenek olduğunu ve varlıklı gençlerin özellikle bu eğitimi aldığını öğreniyoruz. Ciddi şekilde yüzme sporunun yapıldığı yerler ise

¹⁴⁷ Martialis 4,19; 7, 32; 7, 67; 12, 82; 14, 45–48.

¹⁴⁸ Deighton 1999, 45–46.

¹⁴⁹ Yegül 2006, 42.

¹⁵⁰ Martialis 7, 67.

¹⁵¹ Iuvenalis 6,421.

genelde deniz ve nehir kıyılarıdır. Hamamlar genellikle piscina denilen yüzmeye uygun genişlikte havuzlara sahiptir ancak, bu havuzların en büyüklerinde İmparatorluk hamamlarındaki natatiolarda bile derinlik en çok 1 veya 1.20m arasındadır. Bunlardan çok azı dalmaya ya da yüzmeye yarışlarının teknik koşullarına uyan derin bölümlere sahiptir. Havuza girenler birbirine su atarak veya sığ suda eğlenerek vakit geçirmektedir¹⁵².

2.4 Hamamda Yenen Yemekler

İmparatorluk Roma'sında yaşayanların günlük alışkanlıkları şöyleydi; Romalılar, günün ilk yarısında az yerlerdi. Kahvaltı, *ientaculum*, çoğunun yemeye bile zahmet etmediği hafif bir yemektir. Koca bir öğle yemeğini *-prandium-* ise, ancak aç gözlüler isterdi, İşçiler, bir taverna ya da aşçı dükkânında öğle yemeği bulurdu kuşkusuz. Koruyuculuk müessesesi sayesinde ayakta duranlar ise (Roma'daki pek çokları gibi), mutlaka yemeklerden kendilerine de pay düşeceği umuduyla, zengin ve güçlü kişilerin maiyetinde bulunurlardı¹⁵³.

Hamamda hazır yiyecekler satılmaktaydı ve Caerleon' da ele geçen ilginç buluntular arasında kadeh parçaları ile tavuk bacakları, domuz ve koyun kemikleri ve kabuklu deniz hayvanları yer almaktadır. Bunlar, ya hamamda satın alınmış, ya da piknik yemeği olarak getirilmişlerdir. Şüphesiz komşu tavernalar da hamamların sayesinde iyi iş yapmış olmalıydılar¹⁵⁴. Yemek ve içmek bir arada bulunan popüler eğlencelerdir. Çünkü yiyecek ve şarap satıcıları hamamlarda hazır durumdadırlar. Bazıları için akşam yemeği öncesinde alınan serinletici bir içki, bir aperatif yeterli olmaktayken, kimileri tam anlamıyla bir yemek vermektedir. Aemilius, kıvrık salata, yumurta ve yılanbalığından oluşan yemeğini yerken, artık evde akşam yemeği yemeyeceğini belirtir¹⁵⁵. Ancak, Philostratus, Sinuessa'daki şifalı sularıyla ünlü kaplıca hamamlarında içkinin fazla kaçırıldığı bir partiden dönerken merdivenlerden düşerek ölür. Martialis bu konuda; "*Nympheler, eğer içki yerine sizin sularınızdan içseydi, böyle bir tehlikeyle karşılaşmayacaktı*" der¹⁵⁶. Güzel bir gün için güzel bir akşam yemeğinin ve iyi bir banyo ile bütünleşmesi gerekir. "*Lüks içinde yıkanmak*

¹⁵² Yegül 2006, 27.

¹⁵³ Dalby ve Grainger 2001, 140.

¹⁵⁴ Deighton 1999, 44.

¹⁵⁵ Martialis 12, 19.

¹⁵⁶ Martialis 11, 82.

*açlıktan ölmenin yanında küçük bir tesellidir*¹⁵⁷” diyen Martialis, hamamda yapılan yemek ziyafetleri ile ilgili olarak birçok epigramma yazmıştır. Philo, hiçbir zaman evde akşam yemeği yemediğine yemin eder, ancak kimse davet etmezse, yemeden durabileceğini söyler¹⁵⁸. Cotta ise daha zor ikna olur ve kendisinden bir yemek yemek için ciddi biçimde kur yapmak gerekir. Martialis bile bu işten eli boş ayrılır. “Cotta’nın sofrasında herkes çatlayana kadar yer, içer. Böyle ziyafetlere tek davet yolu, hamamlardan geçer. Bu şeref hiç düşmedi bana, sanırım çıplak görüntüm, Cotta’nın takdirine uğramadı hamamda¹⁵⁹” demiştir.

Antik dünyaya ilişkin resimlerimizin sonuncusu, o kadar gösterişçi olmayan bir sahneyi, Tigellinus Hamamları’nda geçen bir sohbeti anlatmaktadır. Göreceğimiz gibi, hamamlara eklenmiş bar ve lokantalar vardı. Bir topluluk, bütün bir akşamı orada rahat rahat geçirebilirdi. Aktarılan parça, sıra dışı bir elyazmasından alınmıştır: Latince öğrenen Yunanlılar ve Yunanca öğrenen Romalılara yönelik iki dilli bir deyim kitabı olan *Günlük Konuşmalar*¹⁶⁰.

Düşsel konuşmacı, bir arkadaş topluluğuna başkanlık etmektedir. Onun, Trimalchio gibi, kendine ait köleleri yoktur, ama eğlenceli bir akşam geçirmek üzere hamama gelmiştir ve işe bir hizmetkâr seçerek başlar:

“Bizi izle. Evet, sen. Eşyalarımıza göz kulak ol ve bize bir yer bul. Şimdi parfümcüyle konuşacağım merhaba Iulius, bana yirmi kişilik tütsü ve kokulu sakız ver. Hayır, hayır, en iyi kalite. Oğlum, şimdi de pabuçlarımı çöz. Giysilerimi al. Beni yağla. Tamam, haydi içeri girelim.”

Arkadaş grubu, egzersiz ve banyodan sonra lokantaya geçer. Yirmi kişilik kalabalık bir topluluk, bol çeşitte giriş yemekleri ile ana yemekler ısmarlayabilir.

“Banyo iyi miydi efendim?”

“Bu benim davetim. Bize şarap karıştır da uzanalım. Giriş yemeği olarak kırmızı pancar ya da su kabağı ver, buna biraz balık sosu ekle. Bize turp ve bir bıçak, sirke ve balık sosu dökülmüş kıvırcık salata ile hıyar ver. Paça, siyah bumber dolması ve bir dişi domuz rahmi getir. Hepimiz beyaz ekmek yiyeceğiz. Sosa daha çok yağ gerekiyor.

¹⁵⁷ Martialis 1, 59.

¹⁵⁸ Martialis 5, 47.

¹⁵⁹ Martialis 1, 23.

¹⁶⁰ Dalby ve Grainger 2001, 141.

Masaya koymadan önce sardalyelerin pullarını kazı. Domuz kolu, jambon ve biraz hardal alacağız. Balık hala ızgara olmadı mı?”

“Şimdi de biraz geyik eti, yaban domuzu, tavuk, tavşan dilimle. Herkese bir porsiyon lahana ver. Haşlanmış eti de dilimle. Artık içkileri dağıt.”

“Hepimiz birer içki içtik. Kumruları ve sülünü getir, inek memelerini de getir ve biraz alec kat. Haydi, yiyelim tam kıvamında olmuş. Bize kızarmış süt domuzunu ver. Bu çok sıcak! Kessen daha iyi olur. Bir kavanoz bal getir. Yağlı bir kazla biraz turşu getir.”

“İnsanların ellerini yıkamak için biraz su dolaştır. Yoğurdun varsa biraz ballı yoğurt ve biraz helva getir bize. Helvayı dilimle ki paylaşabilelim.”

“İyi bir yemektir. Hizmetkârlara yiyecek ve içecek bir şeyler ver, ayrıca aşçıya da çünkü bize iyi hizmet etti.”¹⁶¹

¹⁶¹ Dalby ve Grainger 2001, 141–142.

3-LAODİKEİA HAMAMLARI

3.1 Laodikeia Kent Planı Üzerinde Hamamların Dağılımı

Laodikeia Kenti bir plato üzerine kurulmuştur. Traversari, Laodikeia'nın 304 m yüksekliğindeki bir tepe düzlüğünde ve savunma açısından kolay bir yerde kurulduğunu söyler¹⁶². Kent merkezi kuzey-güney yönünde 1250 m, doğu-batı yönünde ise 1400 m'lik bir alanı kaplamaktadır¹⁶³. Bu tepe üzerindeki kentte hipodomik sistem uygulanarak kent birbirini dik olarak kesen insulalara ayrılmıştır. İnsulaların ölçüleri 42 x 51 m'dir¹⁶⁴. Kent surlarının düzensiz gidişine karşın, yüzeyde yapılan incelemelerden anlaşıldığı üzere hipodomik biçimli kent tasarısı uyarınca, daha küçük yolların dik olarak kesiştiği, birkaç dolaşım yoluna dayalı düzenli bir kenttir¹⁶⁵. Bu sisteme uygun olarak kentte inşa edilen yapılar da buna göre yerleştirilmiştir. Kentin kuzeyinde Hierapolis Kapısı, güneyinde Aphrodisias Kapısı, doğusunda Suriye Kapısı ve batısında ise Efes Kapısı bulunmaktadır. Suriye ve Efes kapılarının arasında sütunlu iki ana cadde ve Suriye Caddesi üzerinde tapınak, çeşmeler, hamamlar ve diğer kamu binaları bulunmaktadır. Bunun yanında kentte iki tiyatro, yerleri saptanabilmiş üç agora ve biri stadyumun doğusunda yer alan Hamam-Gymnasium, Merkezi Hamam, kentin batısında bulunan Batı Hamamı ve doğuda bulunan ve Doğu hamamı olarak adlandırılan dört adet hamam yapısı vardır (**Pl. 2**).

Hamamlar ışığı ve ısıyı en iyi alabilecekleri yere göre konumlandırılmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Vitruvius hamamların yerinin seçilmesi konusunda, mümkün olan en sıcak konum, yani, kuzey ve kuzeydoğu yönleri dışında bir yön seçilmesini, sıcaklık ve ılık bölümlerinin güneybatıdan veya güneyden ışık alması gerektiğini söylemiştir.¹⁶⁶

Günümüzde bakıldığında hamamlar kentte en sağlam kalan yapılar arasındadır. Hava fotoğrafları incelendiğinde bu yapıların planları ayrıntılı bir şekilde görülebilir.

Hamam-Gymnasium yapısı spor faaliyetlerinin yapıldığı yer olması itibariyle stadyuma bitişik olarak inşa edilmiştir. Kentin güneyinde yer almaktadır. Kuzeyde bulunan bouleterion ile bir bütünlük sağlayan yapı olasılıkla diğer birkaç yapının da

¹⁶² Traversari 2000, 9.

¹⁶³ Şimşek 2007, 81.

¹⁶⁴ Şimşek 2007, 81.

¹⁶⁵ Traversari 1994, 70.

¹⁶⁶ Vitruvius V, 10, 1.

tamamladığı bir agoraya¹⁶⁷ bağlı olarak yapılmıştır¹⁶⁸. Bunun yanında hamamın kentin su dağıtım sistemlerine de yakın olarak inşa edilmesi bu inşanın planlanarak, düşünülerek ve bir takım mimari çözümler kullanılarak yapıldığını göstermektedir.

“Merkezi Hamam” olarak adlandırılan ve halen kazısı devam eden yapı, Merkezi Agora’nın güneyinde inşa edilmiştir. Merkezi Agora, etrafında çeşme ve tapınak yapıları olmakla beraber kentin sık uğranan işlek bir agorası haline geldiği kesindir. Bu nedenle bu kadar büyük ve görkemli bir hamamın burada inşa edilmesi normaldir.

Bu iki örneğe benzer şekilde kentin doğusunda bulunan Suriye Caddesi üzerinde bir diğer hamam yapısı “Doğu Hamamı” da muhtemelen bir agora kenarında bulunmaktadır. Uydu fotoğraflarında hamamın batısındaki alan olasılıkla Doğu Agorası olabilir¹⁶⁹. Burada bir agora olduğu kesin olarak saptanmamakla beraber hamam yapısının gerek planı gerekse konumu itibarıyla burada bir agora daha bulunması muhtemeldir.

Kentteki diğer hamam yapısı ise kentin batısına inşa edilmiş olan Batı Hamamı’dır. Hamamın kuzeyinde Batı Agorası vardır, bunun yanında bir kavşak noktası üzerindedir. Bu örnekteki gibi diğer hamamlarda elbette ki merkezi alanlarda, agora kenarı veya aynı zamanda ana cadde üzerinde yer alıyordu. Doğu Hamamı Suriye Kapısı’na ulaşan Suriye Caddesi üzerinde, Merkezi Hamamı da Efes Kapısı’na ulaşan Efes Caddesi üzerindedir.

Genel olarak kent planı üzerinde hamam yapılarının dağılımına göz atacak olursak, yapıların kentin güney tarafında yoğunlaşmış olduğunu görürüz. Hamamların caldarium ve tepidariumları güneye veya güneybatıya bakar. Bu uygulama hamamların gün ışığından ve güneşten daha fazla faydalanması amacıyla yapılmıştır. Bunun yanında genel olarak su kaynakları ve su dağıtım sistemlerinin hamamların yanında yer alması dikkati çeken bir başka özelliktir.

¹⁶⁷ İlk olarak odeon denilen yer ile onun karşısındaki geniş dikdörtgen planlı alanını yıkıntıları, ilk yapıların kalıntılarının fotoğraflarının çekilip incelenmesi amacıyla, denetlenmiştir. Çalışmalar sonucunda Mimar Francesco Guerra’nın fotoğraf çekerek elde ettiği sonuçlar, odeonun gerçekte bir bouleterion, onun önündeki dikdörtgen planlı, geniş alanın da agora olduğu konusunda 1993 yılında öne sürülen varsayımı güçlendirmiştir. Bkz: Traversari 1996, 81.

¹⁶⁸ Burada saptanabilen yuvarlak planlı bir yapı ve henüz isimlendirilememiş yapılar da bulunmaktadır. Uydu ve hava fotoğrafları incelendiğinde kolaylıkla görülebilen yaklaşık olarak 135x90 m ölçülerinde (L. Sperti, Ricognizione Archeologica a Laodiceia di Frigia:1993–1998, G. Traversari, Laodiceia di Frigia, 2000,Roma, s.29) bir agora vardır.

¹⁶⁹ Şimşek 2007, 197. Hava fotoğrafları ve arazi üzerinde yapılan araştırmalar sonucunda burada bir agoranın daha olduğu düşünülmektedir. Kesin olmamakla birlikte bu agora etrafında başka yapıların kalıntılarının da olduğu görülmüştür. Üstelik bu yapı arazinin topografyasına uyum olarak agora ile aynı düzleme getirilmiş ve basamaklı bir podyumla bir taraftan yükseltilmiştir.

3.2 Laodikeia Hamamlarının Genel Plan Şeması

Yegül'e göre; *Anadolu'daki hamamların ve hamam-gymnasium komplekslerinin genel biçim ve plan tiplerini belirlemede etkin başlangıç noktası, başlıca mimari eleman ve motiflerin incelenmesidir. Her ne kadar temel tasarım birimleri geniş yerel ve bölgesel çeşitlemelere sahipse de bunların yabancı alıntılar ya da Anadolu'nun yerel malzemesi ile farklı ve özgün yollarla birleşip, yeni plan tiplerini yarattığı durumlarda vardır.*

Yapı tiplerini kesin olarak belirlemek ve onların bölgesel sınırlarını çizmek güçtür. Ne saf plan tipleri ne de sıkı bölge sınırları vardır. Popüler elemanlar, az ya da çok tanımlanabilir tasarım modelleri oluşturmak için karışık biçimde uygulanır ve böylece çok sayıda ortak özelliği olan ama yine de birbirinden farklı uygulamalar ortaya çıkar¹⁷⁰.

Şimşek'e göre ise *Anadolu'nun genelinde olduğu gibi Laodikeia'daki hamamlar konusundan da bir değerlendirme yapmak zordur. Çünkü bu yapıların arkeolojik kazıları henüz tamamlanmamıştır ve hassas biçimde tarihlenemezler. Sadece kabaca tanımlanabilen bölgesel plan tipleri ile inşaat özellikleri vardır. Bölgesel planları belirlemedeki etken yerel yapısal gelenekler ve inşaat yöntemleridir. Mevcut hamam yapılarında Batı Hamamı ve Merkezi Hamam 'sıralı plan' tipini, Doğu Hamamı 'merkezi hamam' tipini, Güney Hamamı ise 'ikiz hamam' tipini yansıtan bölgeye özgü farklı bir örnektir. Ayakta kalabilen hamamların hepsi Roma İmparatorluk Dönemi yapılarıdır¹⁷¹.*

Yüksek nitelikli, tümüyle dörtgen taşlardan oluşan duvar tekniğinin en güzel örnekleri, doğu Karya yaylalarında birbiri ile sıkı ilişkilere sahip bir grup kentte, Laodikeia, Hierapolis ve Tripolis'te görülür. Nitelikli yerel kireçtaşından düzgün, büyük bloklar kesilmekte ve duvarlarda, payelerde, ana salonları örten beşik tonozlarda standart biçimde uygulanmaktadır. Bu bölgede görülen taş yontma tekniği aynı zamanda Roma Dönemi'nde Anadolu'daki Hellenistik Dönem'e özgü mimari geleneklerin sürdürülmesine güzel bir örnek oluşturmaktadır¹⁷². Genel olarak Laodikeia'yı da içine alan bu kentlerde hamam-gymnasium yapılarında görülen üç

¹⁷⁰ Yegül 2006, 235.

¹⁷¹ Şimşek 2007, 178.

¹⁷² Yegül 2006, 223.

temel simetrik plan tipinden, özellikle çift sıralı salon dizileri ile palaestra ile hamamın aynı aks üzerinde bulunduğu tip görülmektedir¹⁷³.

Bölgede sağlam olarak günümüze ulaşabilen iki hamam gymnasium kompleksinin biri Aphrodisias'ta diğeri ise Hierapolis'tedir. Bunlar Laodikeia'daki Stadyumun Güneyindeki Hamam ile bölge için tipik sayılan bazı belli tasarım özelliklerini paylaşır. Bu özellikleri Karya'ya özgü 'çift dizili plan tipi' olarak bir alt grupta toplamak olasıdır. Söz konusu yapılar kabaca M.S. 2. yy.'a tarihlenir ve kazıları henüz tamamlanmamıştır. Bölgedeki bir diğerk hamam-gymnasium kompleksi de Lykos Vadisi'nde Tripolis'tedir ve plan tipi bakımından Laodikeia ve Hierapolis Hamamları ile karşılaştırılabilir özellikler taşımaktadır. Masif, dikdörtgen taşlarla örülen duvarlara sahip en az beş adet geniş, paralel salon hamamın ısıtılan bölümlerine aittir ve bunlar, toprak yüzeyinden 5m'ye kadar korunabilmişlerdir¹⁷⁴.

Stadyum'un güneyindeki Hamam-Gymnasium yapısında Karya Bölgesi geleneğini izlenerek, simetrik diziler oluşturan dıştaki ısıtılmış salonlarda masif dörtgen taşlarla örülen, derin dikdörtgen ve yarı dairesel nişler vardır¹⁷⁵. Merkezi Hamam'da ise sıralı tip uygulanmış ve caldarium uzun eksenini boyunca yanındaki salonlara paralel olarak konumlanmıştır. Kalın duvarlar üzerinde bir çift dairesel niş bulunmaktadır¹⁷⁶. Batı hamamında görülen kalın duvarlar üzerine yapılmış dairesel nişler de yine bu sıralı tipin bir uygulamasıdır. Bu iki hamam benzer plan tiplerine sahiptirler. Bunlardan farklı olarak kentte bulunan bir diğerk tip ise caldarium merkezli inşa edildiği düşünülen Doğu Hamamı'dır. Krencker'in tipolojisine göre bazı salonları çift olanlar kategorisine alınabilir. Merkezi caldariumun iki yanında salonlar çiftler olarak kuzey ve güney yönlerine doğru ilerlemektedir.

¹⁷³ Yegül 2006, 236.

¹⁷⁴ Yegül 2006, 241.

¹⁷⁵ Yegül 2006, 239.

¹⁷⁶ Yegül 2006, 243.

4-HAMAMLARIN EKONOMİSİ, YÖNETİMİ, SU TESİSATI VE ISITILMASI

4.1. Hamam Ekonomisi

Erken Hellenistik Dönem’de gymnasiumların inşası ve çalıştırılması için yerel yöneticilerden alınacak izni gerektirmektedir ve hamamlar gelirlerinden belli bir yüzdeyi vergi olarak ödemektedirler. Ancak yüksek vergiler ve düşük giriş ücretlerine karşılık hamamlara artan ilgi karşısında, onların işletilmesini karlı duruma getirir¹⁷⁷.

Aynı durum Roma Dönemi Hamamları için de geçerlidir. Bazı cumhuriyet Dönemi liderlerinin iş hayatında gösterdiği yetenek, hamamların işletilmesinde özel bir çözümün bulunmasını sağlar. Bu belirgin bir olayla gerçekleşir. M.Ö. 1. yy başlarında Sergius Orata hamamlarla ilgili olarak alttan ısıtılmalı hypocaust sistemini ortaya koyar.

Hamamlar aynı zamanda halka verilen birer ödül niteliği de taşımaktadır. Kraliyet ve aristokrat sınıfına ait yöneticiler Roma’da, İtalya’da ya da diğer eyaletlerde kendi adlarına hamam yaptırırlardı. Bu hamamın işletmesini sağlamak için gerekli olan masrafların tek kaynaktan karşılanmaması halinde, ikili veya çoklu yöntemler etkili ve yaygın bir yöntem olarak devreye girmektedir. Bu sisteme göre, gereken fon kısmen devlet, kısmen de özel bağışlarla sağlanmaktadır.

Batı Anadolu’yu yerle bir eden M.S. 17 depremi sonrasında, Sardes’in kent merkezinin yeniden yapılanması kapsamında dev bir hamam gymnasium kompleksi, İmparator Tiberius tarafından sağlanan fonlarla yapılır. Güneybatı Anadolu’daki birçok küçük kent de Vespasianus tarafından uygulanan mali politikaların yararını görür. Bir yazıta göre, Kadyanda’daki hamamlar Vespasianus’un verdiği parayla yapılır. Patara, Balbura, Aperlea hamam ve su kemerleri de bu genel harcama ekonomisinin sonuçlarıdır¹⁷⁸.

Roma Dönemi’nde yüksek konumda bulunan yurttaşların görevde buldukları süre içinde maaş alacakları yerde sosyal hizmetlere, halkın dinlenmesine ve eğlenmesine yönelik inşaat projelerine büyük katkılarda bulunması beklenir. Bu kendine özgü ve yarara yönelik sistem Antik Çağ’ın kamusal ve sosyal yapısının ekonomik temelini oluşturmakta ve “summa honoraria” adı ile bilinmektedir. İtalya’da Genç Plinius gibi bir kişi, doğum yeri olan Comum (Como) için buradaki hamamların dekorasyonunda kullanmak üzere 300.000 sestertius verir. Ayrıca hamamların

¹⁷⁷ Ginouves 1962, 215.

¹⁷⁸ Magie 1950, 530.

işletilmesi için, 200.000 sestertius daha öder. Bu durum kişisel bir cömertlik göstergesidir¹⁷⁹. Bunun yanında, Corfinum'dan yaklaşık M.S. 120–150 tarihlerine ait yazıtta kentteki hamamların yapımı için Metilianus adlı konsülün sağladığı katkılar kaydedilir. Onun yaptığı bağış kendisinden sonra gelen iki meslektaşının yaptığı 200.000 sesterces tutarındaki bağış izler. Ancak, bu tutar da yeterli olamayınca, inşaat belediyeden gelen fonlar ve haklın bağışlarıyla tamamlanır. Altinumlu (Altino, İtalya'daki Veneto) bir hayırsever 800.000 sesterces miktarındaki bağış Sergium ve Putinum hamamlarının yenilenmesi için verir. Bu toplamın 400.000'lik miktarı hamamların ısıtılmasında kullanılmak üzere sürekli bir fon olarak ayrılır; 200.000 bakım için, 200.000 ise, hayırseverin anne ve babasının doğum gününde yağ dağıtımı için kullanılır. Bu, İtalya'da kaydedilen üçüncü büyük bağıştır¹⁸⁰.

Hamamlar için gelir kaynağı devlet ya da yerel yönetimlerce karşılanmaz. Bunlar, giriş ücretleri, hamamlarda yapılan satışlardan elde edilen kar ve hamamlara ait olan ve genellikle hamamların ek binaları, niteliğindeki dükkân ve dairelerin ya da diğer taşınmazların kiralarıdır. Giriş ücretleri kayda değer bir gelir kaynağı değildir. En mütevazı kişiler bile bir çeyrek as değerindeki önemsiz bir para miktarını hamam ücreti olarak verebilmektedirler¹⁸¹. Portekiz'deki Vipascum adlı küçük bir madenci yerleşiminde kadınlar hamama giriş ücreti olarak erkeklerin iki katını öderler ancak, çocuklar, askerler ve imparatorluğun özgür yurttaşları ile madende çalışan köleler için giriş parasızdır. Zenginlere hizmet veren daha lüks hamamların bazıları daha yüksek giriş ücretleri talep ederler. Halka açık çok sayıda ucuz hamam vardır. En yoksul ve sefalet içinde olanlar bile bunu ödeyebilmektedirler¹⁸².

Hamam yönetimi, hamam alanı içinde yiyecek ve içecek satma ayrıcalığı tanınan işportacıların karlarından belli bir yüzde talep edebilir veya satışları üzerinden vergi alabilirdi. Bunun ötesinde eğer satılan yiyecekler hamam personeli tarafından hazırlanmaktaysa buna bağlı olarak da kar payı arttırılabilir. Buna ek olarak, yağ ve kozmetik satışından ve çamaşır ve havluların kiralanmasından da gelir sağlanırdı. Bir diğer kar kaynağı ise, müşterilere verilen hizmetin (yıkama, yağlanma, masaj, epilasyon) karşılığıdır¹⁸³. Bu konuda Anadolu'da Menderes Magnesia'sından bir yazıt bulunmaktadır. Yazıt, İmparator Hadrianus Dönemi'ne aittir. Yazıtta hamamlar ve

¹⁷⁹ Duncan-Jones 1982, 30–31.

¹⁸⁰ Duncan-Jones 1982, 157.

¹⁸¹ Martialis 8, 42; 3, 30, 4.

¹⁸² Yegül 2000, 35.

¹⁸³ Yegül 2000, 35.

bununla bağlantılı gymnasium için gereken yağı ve ısıtma giderlerini karşılamak için yapılan ticari faaliyetlerden bahsetmektedir. Yazıtın başında yerel hamam işletmesi tarafından sağlanan yağın yetersizliğinden şikâyet edilmekte ve daha sonra da Gerousia Meclisi'ne hamamların ısıtılmasının, günlük yağın kontrolünün ve diğer hizmetlerin yürütülmesinin emanet edilmesi kararını ilan etmektedir. Gerousia'ya gereken gelirlerin arttırılmak için ticari faaliyetleri göz önünde tutması tavsiye edilmektedir. Yatırımların izlenmesi için ve çeşitli girişimlerden elde edilen kar üzerinden maaşlarını da çıkartmaları şartı ile üç memur seçilir. Bu girişim alanları hamam müstemilatı içinde yer alan bir otel ve lokanta, peynir, arpa, yağ, zeytin, şarap, balık, sebze satan bir dükkân ve bir tür simit tekeline dönüşmektedir. Ayrıca hamama gelenlere çamaşır ve havlu sağlayan bir servis de bulunmaktadır. Ayrıca, Gerousia küçük bir altar da sağlamakta ve 'Ceasar'ın Yüreği' adı verilen bu altara vatandaşlar az bir ücret karşılığında adaklarını sunabileceklerdi¹⁸⁴.

4.2. Hamam Yönetimi

Hamamların günlük yönetimi ile doğrudan doğruya ilgili olan kişiye "balneator" veya "conductor balinei" adı verilirdi. O ya hamamın sahibi olan kişiye ya da daha yaygın olarak görüldüğü gibi, mal sahibinden kiralanan hamamı işleten üçüncü bir kişiye karşı sorumludur. Özel mülkiyet olmayan hamamlar için de durum aynıdır. Kent meclisi hamam işletmesinin bir kısmını veya tümünü özel bir kontratla teslim eder. İşletme ile ilgili koşullar bu sözleşmede ayrıntıyla açıklanır. Portekiz'de Vipascum adlı küçük bir madenci yerleşimindeki devlet maden işletmesine ait küçük bir hamamın işletmesinde izlenen tüm kurallarla ilgili bir belgenin elde edilmesi büyük şanstır. Bu sözleşme kapsamında ayrıntılara verilen önem, hizmet ve temizlikte yüksek standartların korunması, kadın ve erkek ayıt edilmeksizin tüm müşterilere eşit hizmet verilmesi dikkat çekicidir. Söz konusu metnin konu ile ilgili bölümleri şöyledir:

"Hamamları kiralayan veya onun ortağı bu kiralama sözleşmesi uyarınca, ...Hamamları her gün, gün doğumundan yedinci saate kadar(12.00–13.00) kadınlar için, sekizinci saatten gün batımına kadar da (13.00–14.30'dan 18.30–20.30'a kadar) erkekler için, ısıtmak ve açık bulundurmakla yükümlüdür. (bu saatler içinde ilk belirtilenler kış dönemi içindir.) işletmeci, ısıtılan odalara, kadınlara ve erkeklere ayrılan banyo teknelerine, en fazla miktarda sürekli akan su sağlamakla yükümlüdür. Bunun karşılığında her erkekten ½ as, her kadından da 1 as ücret alacaktır.

¹⁸⁴ Cousin ve Deschamps 1888, 203.

İmparatorluğun azatlı yurttaşları, maden işletmecisinin hizmetinde çalışan kölelerden ücret alınmaz; ayrıca çocuklar ve askerler için de giriş bedavadır... Hamamın işletmecisinin kullandığı bronz araç gereci, tesisatı tam zamanında yıkaması, kurulması ve ayda bir kez taze yağ ile yağlaması gerekir. Onun yakıt olarak kullanmaya elverişli olmayan küçük kırpıntılar halinde olmayanlar dışında odun satması yasaktır... Eğer hamam kullanıma açık tutulmazsa ya da donanımda eksiklikler olursa, madenlerin yöneticisinin her bir düzensizlik başına 200 sestertius ceza kesme hakkı vardır. Hamam işletmecisi daima 30 gün yetecek kadar odun stokunu bulundurmak zorundadır.¹⁸⁵”

Orta ölçekli bir hamam işletmesi, hamamın çalışırılığını sağlamak için oldukça fazla sayıda hizmet personelinin çalıştırılması zorundadır. Yakıtın (başlıca yakıt odundur) taşınması, hazırlanması ve istif edilmesi, çok sayıdaki kazanın düzenli çalışması için özel bir ekip görevlidir. Bir diğer grup ise, metal tesisatın, araç-gerecin çürümemesi ve paslanmaması için onları silmekte ve parlatmaktadır. Bir ekip de salonların ve havuzların temizliğinden, mermerlerin cilalanmasından ve parlatılmasından sorumludur. Rutin temizlik olasılıkla her akşam hamam kapandıktan sonra yapılmaktadır. Havlu ve çamaşırların yıkanması, kurutulması ve dağıtılması için de ayrı bir çamaşırhane servisinin bulunması gerekir. Çamaşır bodrum katlarında yıkıyor olmalıdır. Kurutmanın ise çatılardaki teraslarda yapılması gerekir. Bir imparatorluk hamamının her gün iki bin ile dört bin arasında değişen sayıda kişi tarafından kullanıldığı düşünülürse, çamaşırhane hizmetinin ne denli büyük boyutta bir işlem olduğu anlaşılır. Ayrıca, hamama gelenlerin gereksinimlerini karşılayan hizmetkârlar ve uşaklar da vardır. Masörler, yağlayıcılar, tüy temizliği yapan uzmanlar, jimnastikçiler ya da bunun eğitimini veren hocalar, doktorlar, bekçiler ve kapıcılar. Bu listeye borular, vanalar, rezervuarlar, aquaeductus bağlantıları, pompalar, su saatleri ve diğer aletlerle ilgili olan su ve drenaj tesisatının bakımını yapan mühendis ve teknisyenleri de eklemek gerekir¹⁸⁶.

Çoğu zaman teknik hizmet veren bölüm, değişiklikler de olsa genelde nal biçiminde ve her zaman halkın girip çıktığı yerlerden ayrı olarak ısıtma bloğunun çevresinde bulunurdu. Teknik hizmet bölümü suyun dağıtım düzeneğini, kazanı

¹⁸⁵ Yegül 2006, 36.

¹⁸⁶ Yegül 2006, 36.

karıştırma valfını, ocakları, kül boşaltma yerini, alet deposunu ve kömürlüğü içerirdi. Hizmetin verildiği bölüm çoğunlukla kemerli ve yarı gömme bir geçit biçimindeydi¹⁸⁷.

4.3 Laodikeia Hamamlarına Sağlanan Su Kaynakları ve Dağıtım Sistemi

Bu noktada ele almamız gereken konu Laodikeia'daki su dağıtım terminalleri olmalıdır. Öncelikle hamamlara sağlanan sular hangi yollardan ve nerelerden gelmektedir, hangi hamama nereden su sağlanmaktadır soruları yanıtlanmalıdır.

Antik kentin su ihtiyacı Helenistik Dönem'den itibaren güneyden Denizli'den yaklaşık 8 km uzaktan gelen ve deniz seviyesinden 443 m yüksekliğindeki Başpınar ana su kaynağından sağlanmıştır¹⁸⁸. Bunun yanında suyun bir kısmı daha yakın olan diğer iki kaynaktan da karşılanmış olabilir. Bununla ilgili olarak kentin güneybatısında Laodikeia'ya 3 km uzaklıkta olan Hacı Mehmet Pınarı'na ulaşan ikiz pişmiş toprak hat tespit edilmiştir ki bu kaynaklar hala faal durumdadır¹⁸⁹. Laodikeia'ya su, Helenistik Dönem'de kalın cidarlı pişmiş toprak iki boruyla, Roma Dönemi'nde ise travertenden oyularak yapılmış taş borular, açık kanal ve aquaeduct sistemi ile sağlanmıştır (**Res. 10**). Bu sistem değişik tamiratlarla M.S. 7. yy'ın ilk çeyreğine kadar kullanılmıştır. Eskihisar köyü Cevizlik mevkiinde Laborde'nin 1838 yılında yayınlamış olduğu gravüründe kemerleri sağlam olarak görülen su sisteminden, günümüze yalnızca ayak izleri gelebilmiştir (**Res. 11**). Kemerlerde yer alan kanallar, suyu deniz seviyesinden 316 m yüksekliğindeki basınç alma ve dinlendirme havuzuna aktarmıştır. Bundan sonra Laodikeia suyolunun sembolü olarak bilinen insitu ikiz traverten künkler, kentin güney tarafında Eskihisar köyünün batı yanındaki yamaçta izlenebilmektedir. Kübik traverten blokların içlerinin oyulmasıyla oluşturulan boruların içinde bölge sularının kireçli olmasından dolayı yoğun kalker tabakası görülür. İkiz hat buradan itibaren birinci ve ikinci su dağıtım terminallerine kadar suyun aktarılmasını sağlamıştır. Hattın eğimi çok dik olup, basınç havuzunda kod, 316 m iken, Karakova köyü yolunda 278 m, demiryolunda 269 m, vadi tabanında ise 260 m koduna kadar inerek, 50 m'nin üzerinde bir kod farkı meydana getirir. İkiz hattın doğu yönünde yer alan bazı boruların silindirik, bazılarının da daha ince dikdörtgen şeklinde olması, zaman içinde yapılan tamiratlarla ilişkilidir. Bundan sonra vadi tabanından itibaren hat tekrar yükselmeye

¹⁸⁷ Kretschmer 2000, 109.

¹⁸⁸ Şimşek 2007, 73.

¹⁸⁹ Şimşek ve Büyükkolancı 2006, 83.

başlar. I. Su Dağıtım Terminali'nde (castellum aquae) 278 m ve II. Su Dağıtım Terminali'nde 291 m yüksekliğe ulaşır¹⁹⁰.

Kalabalık kent için su, ana yaşam kaynaklarından biri olduğu için ikiz hat bir zorunluluktur. Çünkü hattın birinde problem olduğunda veya temizlik sırasında, diğer hattan kente su sağlanıyordu. İkiz hat su basıncından dolayı, zorunlu olarak traverten künklerden yapılmıştır. Borular erkek ve dişi uçların birleştirilmesi ve birbirine kenetlenmesiyle uzatılmıştır. Bunların üzerinde değişik aralıklarla düzensiz olarak açılan delikler yer alır. Bu delikler yuvarlak, yarım yuvarlak ve oval şekilli olup, bazen boru ortasında, bazen iki borunun birleşme yerlerinde, bazen de birer boru atlamalı olarak açılmıştır. Tamirat ve temizlik için açılan bu borular, iç kısma biraz daralarak ulaşmaktadır. Böylece buraya yerleştirilen kapak tıpanın yan bölümlere daha iyi temas etmesi sağlanarak, su kaçırmaları da engellenmiştir. Deliklerin iki tarafında karşılıklı dübel yuvaları tespit edilmiştir. Bu da tıpanın yerleştirilmesinden sonra, üstünün kurşun ve demir kenetle sağlamlaştırıldığını göstermektedir. Bu delikler hem basınçtan traverten borunun patlamasını önleyen emniyet supapları, hem de yoğun kalkerleşmelerden sirkeyle boru içinin temizlenmesi amacıyla hizmet ediyordu. Hat Eskihisar Köyü'nden itibaren stadyum yanındaki I. Su Dağıtım Terminali'ne kadar takip edilebilmektedir¹⁹¹.

Stadyum ile Güney Hamamı kompleksinin doğu yanında yer alan I. Su Dağıtım Terminali (castellum aquae) mevcut haliyle deniz seviyesinden 278 m yüksekliğindedir (**Res. 12**). Traverten bloklardan yapılan terminal, güney-kuzey yönünde dikdörtgen şekilde olup, tabanda yaklaşık 6x10 m'lik bir alana oturmaktadır. Dağıtım terminalinin mevcut yüksekliği ise 7 m civarındadır. I. Su Dağıtım Terminali'ne güneyden gelen ana hattın önüne T şeklinde ek takılmıştır. Buradan itibaren çift sıra boruyla suyun basıncı azaltılarak, üstteki basınç alma havuzuna ulaşır. Mevcut üst bölüm yaklaşık 1.20 x 2.15 m ölçüsündedir. Bu bölümdeki basınç alma havuzunun kuzey yönünde ise 1.05 m daha alt koddaki dağıtım tankı yer alır. Dağıtım tankına değişik yükseltilerde ve çaplarda olan pişmiş toprak borular bağlanmıştır¹⁹². Vitruvius'un açıkladığı gibi, su dağıtım sistemine göre en üstte yer alan borular özel evlere, onun altındakiler hamam ve stadyum gibi yapılara, en altta yer alanlar ise kamu çeşmelerine su vermekteydi¹⁹³.

¹⁹⁰ Şimşek 2007, 75.

¹⁹¹ Şimşek 2007, 75.

¹⁹² Şimşek 2007, 76.

¹⁹³ VIII. 6. 2

I. Su Dağıtım Terminali'nin kuzey, doğu ve güney tarafında çok sayıda ve çapta pişmiş toprak borular görülebilmektedir. Bunların bazılarının içlerinin tamamen kalker ile dolu olması, çoğunluğunun zamanla yenilediğini gösterir. I. Su Dağıtım Terminali'nin batı tarafında tonozlu geçişin yanında ise küçük bir nymphaeum yapısı vardır.

II. Su Dağıtım Terminali (castellum aquae), I. Su Dağıtım Terminali'nin yaklaşık 430 m kuzeyinde ve deniz seviyesinden 291 m yüksekliğindedir (**Res. 13–14**). Burası topografik açıdan, antik kente su verebilecek en uygun alandır. Bu nedenle I. Su Dağıtım Terminali'ne göre daha büyük ve kompleks bir yapıdır. Yapının kuzey tarafında 2.15 m, güney tarafında ise 1.50 m yüksekliğinde üç sıra halindeki bloklar ayakta kalabilmiştir¹⁹⁴.

Kalıntılara göre güneyden traverten boruyla gelen hat, 10 x 15.50m ölçüsündeki basınç alma havuzu ile bağlantılı olarak, duvar içine yerleştirilen ve güney, batı ve doğu tarafındaki duvarları daha yüksek tutularak 1.20 x 1.20 m ebatlarında tankçık oluşturan, üç adet boruyla su, öndeki kanala ulaşmaktadır. Bu borulardan ortadaki silindirik ve traverten olup, yanlardakiler ise pişmiş topraktır. Basıncı alınan su önündeki kanal ile 0.80m daha alt koddaki olan ve doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen şeklinde çökeltme tankına akıtılmıştır. Burada yer alan traverten boruların uçlarının zemine göre biraz yukarıda olması, çökeltme ve daha temiz suyun dağıtım havuzuna ulaştırılması düşüncesindedir¹⁹⁵.

Kuzeydeki ana dağıtım havuzu 18 x 15.50 m ölçüsündedir. Bu havuza, güney duvarındaki traverten blokların içine yerleştirilen borular vasıtasıyla su sağlanmış olmalıdır. Yapının batı tarafında yer alan traverten ve buna bağlanan pişmiş toprak boru, daha küçük olan benzer şekildeki su dağıtım sisteminin varlığını ortaya koymaktadır. Ana su dağıtım havuzunun batı tarafında kaçak kazı sonucu değişik ebatlardaki birçok pişmiş toprak boru açığa çıkarılmıştır. II. Su Dağıtım Terminali'nin kuzeybatı tarafındaki çaytaşı-kireçtaşı harç olarak yapılan blokaj, Geç Antik Çağ düzenlemelerine aittir. Bu blokajın altında son dönem kullanımlarıyla ilgili değişik çap ve yüksekliklerde yerleştirilen pişmiş toprak borular yer alır. Bazı boruların içinde yoğun, bazılarının içinde daha az kalker tabakası olması, zaman içindeki kullanım süresi ile ilgilidir. II. Su

¹⁹⁴ Şimşek 2007, 77.

¹⁹⁵ Şimşek 2007, 79.

Dağıtım Terminali, kentin büyük çoğunluğuna su sağlamıştır. Yapının mevcut kalıntıları Roma ve Erken Bizans Çağı'na ait olmalıdır.

Suriye Caddesi'nin kuzey tarafında insulaları tespit etmek üzere yapılan kazılarda, sokak ve kavşağında erken Bizans döneminde kullanılan küçük bir sokak suyu dağıtım merkezi açığa çıkarılmıştır. Bu merkez M.S 494 yılı depremi arkasından kentin iyice küçüldüğü dönemde kullanılmıştır. Devşirme mimari bloklardan 2.10 x 2.40 m ebatlarında yapılan bu merkezin ortasında su sağlayan pişmiş toprak boru, küçük havuz ve bu havuzdan üçlü süzgeçli sisteme bağlı olarak dört tarafında borularla suyun dağıtıldığını gösteren, dağıtım hatları açığa çıkarılmıştır. Sokak kenarlarında yer alan boruların üzerinde görülen tıplar, yapılan tamiratlarla ilişkilidir¹⁹⁶.

¹⁹⁶ Şimşek 2007, 81.

5-HAMAMLAR:

5.1 Güney Hamam-Gymnasium Kompleksi

5.1.1 Hamamın yeri ve genel planı

Laodikeia Güney Hamam-Gymnasium yapısı kentin güneyinde stadyumun kuzeydoğu ucunda yer almaktadır (**Res. 15**). Bazı kaynaklarda Stadyumun yanında yer alan Hamam-Gymnasium yapısı olarak geçmektedir. 18. yy gezginlerince tanıtılmış ve sonrasında araştırmalar başlamıştır. Yapı kompleksi yazıtına göre Gargilius Antiquus'un Prokonsüllüğünde, M.S. 135 yılında İmparator Hadrianus'un, Laodikeia'yı ziyareti şerefine yapılarak İmparator ve eşi Sabina'ya ithaf edilmiştir¹⁹⁷.

Yapı genel olarak 73x131 m'lik bir alanı kaplar (**Pl. 4**). Küçük Asya'da imparatorluk döneminde ortaya çıkmış karma bir biçim olup, Yunan gymnasiumunu Roma hamamıyla bir araya getirmektedir¹⁹⁸. Karya Bölgesi geleneğini izleyerek, simetrik diziler oluşturan dıştaki ısıtılmış salonlarda masif dörtgen taşlarla örülen, derin dikdörtgen ve yarı dairesel nişler vardır. Ancak iki yanındaki bir çift salona oranla (yaklaşık 8x24m ve 14x24m) merkezdeki salon belirgin şekilde daha küçüktür ve bu nedenle de caldarium olmaya uygun değildir. Salonlar dizisindeki diğer dikdörtgen planlı salonların oluşturduğu uzun aks üzerinde yer alır ve özelliksiz, düz duvarlara sahiptir. Bu büyük ve ilginç yapı, başlangıçta stadyum ve onunla bağlantılı sportif etkinliklerle ilişkili bir yapı iken, daha sonra, alışılmışın dışında, bir çift caldarium düzenlemesine sahip hale getirilmişse benzer. Uzunlamasına salonlar taş örgülü payeler ve nişlere sahip bulunmakta ve bunlar kesme taştan yapılan, son derece iyi korunmuş durumdaki kemerlerle birbirine bağlanmaktadır. Kuzeydoğu yönündeki geniş ve düz alan palaestra olarak tanımlanabilir¹⁹⁹. Ancak gerçekte burada bir palaestra yok gibi görünmektedir. Beden eğitimi çalışmaları, kemerlerle geçişler sağlanan stadyumda yapılmaktaydı. İmparatorluk Dönemi'ndeki Küçük Asya kentlerinde, gymnasium ile stadyum arasındaki geleneksel işlev bağı yok olur ve bu iki anıt arasındaki doğrudan bağ oldukça alışılmamış bir biçimde kendisini gösterir. Bununla birlikte karşılaştırma yapılacak önemli örnekler Efes'te bulunmaktadır. Burada Vedius Hamam-Gymnasium

¹⁹⁷ Şimşek 2007, 187.

¹⁹⁸ Sperti 2000, 29.

¹⁹⁹ Yegül 2000, 239.

yapı bütünü yanında da stadyum bulunmaktadır. Milet'te ise Faustina Hamamı'yla, Nysa'da Doğu Hamamları stadyumları ile bağlantılıdır²⁰⁰.

5.1.2 Salonlar

5. 1. 2. 1. I Nolu Salonlar (Ambulacrum veya Apoditerium)

Yapının doğu ve batısında, en dışta bulunan salonlardır (**Res. 16–17**). Doğu yönündeki salonun ölçüleri 32.52 x 16.51 m, batı yönündekinin ise 30.55 x 15.87 m'dir. Salonlarda karşılıklı olarak kuzey ve güney yönlerinde olmak üzere 5'er kemer görülmektedir. Doğu salonun doğusunda batı salonun ise batısında yarım daire şekilli apsisler vardır. Bu salonların işlevi plan tipine bakıldığında Anadolu Hamam-Gymnasiumlarında tipik olarak görülen dikdörtgen, U veya H şekilli anıtsal koridorlar olan ambulacrumlara benzemektedir. Hemen hemen her örnekte birbirine taş veya tuğla kemerlerle bağlı bir sıra duvardan çıkıntılı paye sisteminin taşıdığı beşik tonozla örtülü salonlardır. Genellikle palaestra ve hamamın ısıtılan iç bölümleri arasında bir bağ kurarlar. Bu salonlar genel olarak soyunma odası, giriş salonu, yürüyüş, toplantı ve tören salonu gibi değişik amaçlar için kullanılmaktadır. Hatta kötü havalarda dahi spor yapmak için kullanılmış olabilir. Ancak büyüklüklerine ve yapı içindeki yerleşimine göre işlevi değişebilir²⁰¹.

Milet'deki Faustina Hamamları'nda ambulacrum, on üç derin nişle (paye sıralarının arasında oluşan kare odacıklarla) vurgulanan uzun bir galeri görünümündedir. Ana salondan ayrılan ve her biri değişik tonozlarla örtülü bu nişler soyunma yerleri veya özel dinlenme odacıkları olarak kullanılmış olmalıdır. Ana galeriye açılan tonozlu niş sırasını aynı zamanda Menderes Magnesiası'nda Caserma Hamamlarında görebiliriz. Burada bir sıra tonozlu yan odayı oluşturan taş örgülü nişleri, yapının dışına doğru çıkıntı yapan payeler taşımakta; yüksek, merkezi galeri ışık katı pencereleri ile aydınlatılmaktadır. Bu pencereler tam olarak nişlerin üst hizalarında yer almaktadır²⁰². Yine Magnesia'da Gymnasium adı verilen hamamlarda bir sıra taş paye ile sınırlanan fakat nişleri olmayan, uzun bir galeri yer alır. Bu salon büyük ihtimalle apoditerium olarak kullanılmaktadır. Faustina Hamamları'nın ambulacrumunun sonunda ana salondan büyük bir kemerle ayrılmış bir bazilikayı andıran apsisli bir salon

²⁰⁰ Sperti 2000, 30., Yegül 2000, 273.

²⁰¹ Yegül 2000, 278.

²⁰² Yegül 2000, 243.

vardır. Burası olasılıkla heykellerle süslenmiş bir museion veya konferans salonudur²⁰³. Bu salona giriş, güneydoğuda palaestra olarak düşünülen geniş alandan sağlanır. Isıtılmış salonlar dizisini oluşturan salonlar arasındaki asimetrik ilişki, Hierapolis Hamaları'nda caldariumu çevreleyen ısıtılmış salonların sahip oldukları özgün, asimetrik durumla karşılaştırılabilir özelliktedir²⁰⁴. Buna benzer diğer örnekler Pergamon Hellenistik Gymnasiumu'nun içinde Doğu Hamamı'nda, Ancyra Çankırıkapı Hamamları'nda, Termessos Hamam-Gymnasiumu'nda ve en eski örnek olarak kabul edebileceğimiz Ephesos Liman Hamamı'nda görülmektedir.

Ephesos'ta M.S. 2.yy'ın ortalarına tarihlenen Tiyatro ve Doğu Hamam-Gymnasium'larında hamamın sıcak alanlarını bir kemer gibi saran U biçiminde ambulacrum tipi kullanılır. U şeklinde salonların kullanımı ayrıca Aleksandria Troas'daki Hamam-Gymnasium'da ve Nysa'da Doğu Hamamlarında rastlanmaktadır. Ephesos'ta M.S. 160 yıllarına tarihlenen Vedius Hamam-Gymnasiumu'nda U elemanlar H şekline dönüşür (Pl. 5).

Bir salon olarak oldukça basit olan bu salonların Anadolu hamamlarında kullanılmalarının birçok Hellenistik ve Roma Gymnasiumu'nun avlularını çevreleyen portikolardan ne derece etkilendiği düşünülebilir. Olympia, Epidauros, Nysa ve Salamis gibi büyük gymnasiumların çift portikolu avlu bölümü, Doğu Akdeniz mimarisinin çok eski ve köklü bir elemanıdır. Kuşkusuz bu ata geleneği haline gelmiş halka açık sütunlu salonlar ve onların her durumda uygulanabilecek esnek mimarisi, Anadolu'da Roma Dönemi'nde bile popüler olarak kullanılmalarını sağlayan faktörlerdendir²⁰⁵.

5. 1. 2. 2. II Nolu Salonlar(?)

Yapıda Ambulacrum veya Apoditerium olarak adlandırılan I nolu salonların güneyinde, yapı kompleksinin ise güneydoğu ve güney batısında bulunmaktadır. Batıdaki solunun ölçüleri, 32.45 x 11.32 m, doğudaki salonun ölçüleri ise 23.33 x 13.17 m'dir. Salonların kuzeyindeki ambulacrum veya apoditerium olarak adlandırdığımız Salonlardan kemerli geçişlerle bu salonlara ulaşılır. Konum itibariyle kesin bir şekilde salon işlevleri saptanamamıştır. Daha sonradan işlevi değiştirilerek apoditeriumu genişletmek amacı ile buraya dâhil edilmiş olabileceği gibi kendi içinde farklı bir amaç için de kullanılmış olabilir.

²⁰³ Yegül 2000, 278.

²⁰⁴ Yegül 2000, 243–244.

²⁰⁵ Yegül 2000, 278.

5. 1. 2. 3. III Nolu Salonlar (Tepidarium)

Bütün bir yapı kompleksini ortadan ayırdığımızda, her iki bölümünde yine ortasında bulunan salonlardır. Caldarium olarak adlandırılan IV. nolu salonların doğu ve batısında yer almaktadır. Doğudaki salon 12.60 x 26.51 m, batıdaki salon ise, 12.53 x 26.09 m ölçülerindedir. Ancak bu iki salon plan bakımından birbirinden biraz farklıdır. İşlev bakımından caldarium salonlarının yanında bulunması nedeniyle tepidarium olarak kullanıldığı düşünülmektedir.

Doğudaki salon basit dikdörtgen planlıdır. Salonun kuzeyinde VI. nolu salona doğru açılan bir kapı saptanmıştır. Bunun yanında hemen yanında bulunan caldarium ile de salonun batı duvarının ortasında bulunan bir kapı ile bağlantı sağlanmıştır. Buranın tepidarium olarak kullanıldığı düşünüldüğünde bu bağlantı iki salon arasındaki ısı paylaşımını da sağlamaktadır.

Batıdaki salonda ise plan biraz daha farklıdır. Bu salona batı yönünde bulunan I nolu ambulacrum veya apoditeriumdan bir geçiş bulunmaktadır. Yine doğudaki diğer salonda da olduğu gibi salonun kuzeyinde VI. nolu salona doğru açılan bir kapı da burada vardır. Ancak bu iki salonu birbirinden ayıran en önemli farklılık burada bulunan ve salonu kuzey yönünde $\frac{1}{3}$ ünü bölecek şekilde oluşturulmuş nişli duvarlardır. Salonun doğu ve batı duvarları üzerinden ortaya doğru uzanan duvarların her iki yöne bakan taraflarında nişler bulunmaktadır ve bu nişli duvarlar salonu eşit olmayan iki parçaya bölmüştür. Salonun ortasına doğru uzanan duvarların kuzey yüzlerindeki nişler güneydekilere göre daha geniş yapılmıştır. Burada adeta bir geçiş odasını anımsatan yeni bir salon oluşturulmuştur. Ancak bu oluşum büyük ihtimalle daha sonraki dönemlerde ihtiyaç ile ortaya çıkan ve böylelikle yapıya eklenen bir öge olmuştur. Nişler ise belki de içinde imparator veya tanrı heykellerinin bulunduğu dekoratif bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Apoditeriumdan direkt olarak Tepidarium geçiş yapmaktansa burada bir geçiş salonu ile uygulama yumuşatılmış olabilir.

Bu tarz bir geçiş doğu yönündeki salonda henüz saptanamamışsa da olması muhtemel bir uygulamadır. Ancak bununla ilgili kesin bilgiler yapılacak kazılarla ortaya çıkacaktır.

5. 1. 2. 4. IV Nolu Salonlar (Caldarium)

Yapının ortasında yan yana bulunmaktadır. Arada sadece V olarak adlandırılan küçük bir salon bulunmaktadır. Yapının doğusundaki salonun ölçüleri 17.87 x 30.52 m, batısındaki bölümün ölçüleri ise 18.27 x 28.50 m'dir. Her iki salon da aynı plan tipine sahiptir. Yan duvarlar üzerinde iki yanda yarım daire şeklinde nişler ve bunların ortasında ise dikdörtgen bir niş bulunmaktadır. Salonların güneyinde, stadyuma doğru açılan geçişler dikkati çekmektedir. Hierapolis ve Tripolis Hamamlarında olduğu gibi burada da duvarlar küçük blok taş örgülü veya karışık taş dolgusu düzenindedir. Bu uygulamada yapısal olarak çalışan bir paye sistemi vardır. Fakat payeler duvarın kalınlığı içinde görülememektedir. Duvarın hem taşıyıcı elemanları hem de yığma dolgu malzemesi anıtsal ve tekdüze bir bütün içinde birleşmiştir. Bu bir yerde Roma Pantheon'un duvarları içinde kaybolan taşıyıcı payeleri anımsatır²⁰⁶.

Salonun işlevi plan tipinden de anlaşılacağı üzere caldarium olarak saptanmıştır. Salonların yapının ortasında yer alması ulaşılan sıcaklığı daha iyi koruma amaçlıdır.

Laodikeia Hamam-Gymnasium örneğinde uzun duvarların ortasında dikdörtgen ve yanlardakiler yarım daire şeklindedir ki buna benzer diğer örnekler, Hierapolis ve Aphrodisias Hamamları'nın caldariumlarında, Sardis CG Hamamlarının caldariumunda, Samos Roma Hamamı'nın Hadrianus Dönemi caldariumunda, Kaunos Roma Hamamı'nın apsisli orta salonunda görülmektedir²⁰⁷ (**Plan 6-7**).

5. 1. 2. 5. V Nolu Salon (Geçiş Koridoru)

Yapının tam ortasında, bir salondan daha çok ince uzun bir koridoru andıran şekilde tasarlanmıştır. 31.58 x 7.00 m ölçülerindedir. Her iki yandaki caldariumlardan bu koridora geçiş sağlanmaktadır. Bunun yanında salonun, yapının güneyinde bulunan stadyum ile kuzeyinde bulunan palaestrasını birbirine bağlayıcı bir özelliği de vardır. Stadyuma hamam tarafından yapılan girişlerde ana geçiş olarak kullanılmıştır. Çünkü bu yönde bulunan diğer geçişlere göre daha da geniş ve göze çarpar biçimde tasarlanmıştır.

Mimari açıdan önemli bir özellik barındırmamakta, niş veya herhangi bir hareketlendirici unsur görülmemektedir. Sadece koridor özelliği taşımaktadır.

²⁰⁶ Yegül 2000, 283.

²⁰⁷ Yegül 2000, 284.

5. 1. 2. 6. VI Nolu Salon

Yapının kuzeyinde, 138 x 28.15 m ölçülerinde, doğu-batı yönünde uzanan ince uzun bir bölümdür (**Res. 18**). Olasılıklar palaestra olarak tasarlandığı düşünülse de güneyinde bulunan stadyumdan dolayı ek olarak daha küçük boyutlarda olan bir palaestranın yapılmış olması mantıksızdır. Laodikeia Stadyumu bulunan yazıta göre M.S. 79 yılında İmparator Titus Dönemi'nde inşa edilmiştir²⁰⁸. Hamam-Gymnasium yapısı ise Hadrianus Dönemi'nde yani daha sonra yapıldığına göre yanında Stadyum gibi büyük bir yapının olmasına rağmen bir palaestranın daha inşa edilmesi mümkün görülmemektedir. Bunun yanında bu denli büyük ve anıtsal bir hamam içinde sosyal tesislerin, toplantı salonlarının ve yiyecek satan dükkânların olması gerekmektedir. Yapının henüz kazısı yapılmadığı için bu salon içerisinde odalara bölünme olup olmadığı kesin değildir. Ancak kuzeydoğu yönünde bulunan yazıt parçasına göre yapının Hadrianus'un eşi Sabina'ya adanmış²⁰⁹ olması burada bir kült salonu uygulamasının olmasını da akla getirmektedir.

Bunun yanında bu bölümün yapıya sonradan eklendiğini de söylemek mümkündür. Bu ekleme hamamın kapasitesini yükseltmeye yönelik bir uygulamadır. Laodikeia'daki diğer hamamlara baktığımızda Merkezi Hamam'da da bu tarz bir uygulama görebilmekteyiz. Burada da Merkezi Hamam'da olduğu gibi artan nüfusa karşılık olarak hamam kapasitesinin artırılmasına yönelik, sonradan yapının yanına inşa edilen ikinci bölümler olduğu düşünülmektedir. Ancak hamam yapısı ile bu bölüm arasındaki geçişler Merkezi Hamam'da olduğu gibi belirgin değildir. Yapılacak kazılar sonucunda kesin bilgiye ulaşılabacaktır.

Daşbacak'ın görüşüne göre ikinci bir palaestra ve ya Basilica Thermarum olarak kullanılmış olabilir²¹⁰. Basilica Thermerum, Yegül'ün tanımlamasına göre; *“Hamamlarda bir Roma Bazilikasının mimari özelliklerini gösterebilen, ahşap çatı örtülü, uzun dikdörtgen salonlardır. Terimin anlamı ve tanımladığı mekânların işlevleri de kesin ve belirli değil. Bu salonların birçok genel işlevi olmakla beraber, özellikle bir toplantı yeri veya kötü havalarda bir 'kapalı palaestra' olarak kullanıldığı sanılıyor.”*

²⁰⁸ “7. defa konsül ve Vespasianus'un oğlu kutsal İmparator Titus Caesar Augustus Vespasian ve halk için Lucius Nicostrate'nin küçük oğlu Nicostrate tarafından kendi özel malıyla bu stadyum yapılmıştır.” Traversari 2000, 66.

²⁰⁹ Bean 1980, 253. ;Gagniers 1969, 3.

²¹⁰ Daşbacak 2006, 113.

Daşbacak ise bu alanı Yegül'ün bu görüşünden hareket ederek Basilica Thermarum olarak adlandırmıştır.

5. 1. 2. 7. Tarihleme

Laodikeia Güney Hamam-Gymnasium yapısı plan tipi olarak Gisacum Flavius Hamamı ile benzerlik gösterir. Giascum Flavius Hamamı M.S. 1.yy'da yapılmıştır²¹¹. Bunun yanında Aphrodisias Hadrianus Hamamı ve Hierapolis Güney (Büyük) Hamamı ile plan bakımından benzerlik gösterir. Aphrodisias Hadrianus Hamamı ve Hierapolis Güney (Büyük) Hamamı İmparator Hadrianus Dönemi'nde (M.S. 117–138) yapılmıştır. Anadolu genelinde görülen yaygın imar faaliyetleri içinde değerlendirilebilir.

Laodikeia'da bulunan bir yazıtta göre kent yöneticisi Olympichos Troilou M.S. 200'lü yıllarda Laodikeialılara ithafen gymnasiuma bir yağlanma odası hediye etmiştir²¹².

İmparator Hadrianus Anadolu'yu iki kez ziyaret etmiştir. Bunlardan ilki M.S. 123–124 yılları arasında, ikincisi ise M.S. 129 yılında olmuştur²¹³. İkinci gezisinde İmparator eşi Sabina ile beraber M.S. 14 Ağustos 129 tarihinde²¹⁴ Hierapolis²¹⁵, Aphrodisias²¹⁶ ve Laodikeia'ya²¹⁷ gelir. İmparatorun bu ziyareti onuruna hamam-gymnasium yapısı karısı Sabina'ya adanır. Bununla ilgili bir adet yazıt bulunmuştur. Yapı kompleksi yazıtına göre Gargilius Antiquus'un Prokonsüllüğünde, M.S. 135 yılında İmparator Hadrianus'un, Laodikeia'yı ziyareti şerefine yapılarak İmparator ve eşi Sabina'ya ithaf edilmiştir²¹⁸. “Bu ikinci ziyaret M.S. 129 mu, yoksa M.S. 135 mi?” tartışması da bu yazıtla netleşir.

Kesin olarak elimizde yazıtın bulunması nedeniyle Güney Hamam-Gymnasiumu tam olarak M.S. 2.yy, İmparator Hadrianus Dönemi'ne (M.S. 117–138) tarihlenmektedir. Şimşek ise; “*Alanda görülen mermer mimari bloklarda Hadrianus Dönemi'nin stil özelliklerini göstermektedir*” der²¹⁹.

²¹¹ Yegül 1992, 74–75.

²¹² Sherwood 2000, 1–3.

²¹³ Farrington 1995, 54–55.

²¹⁴ Weber 1905, 223; Buckler ve Calder 1939, 10; Gagniers 1969, 5, 55, 263.

²¹⁵ Humann 1898, 24–25.

²¹⁶ Gagniers 1969, 5.

²¹⁷ Farrington 1995, 55.

²¹⁸ Şimşek 2007, 187; Farrington 1995, 94; Ramsay 1895,47.

²¹⁹ Şimşek 2007, 193.

5.2 Merkezi Hamam

5.2.1. Hamamın Yeri ve Genel Planı

Laodikeia Merkezi Hamam²²⁰ yapısı kentin merkezinde, Merkezi Agora'nın güney yanında bulunmaktadır (**Res. 19**). Kimi yayınlarda Laodikeia Nympheumu'nun yanındaki hamam yapısı olarak adlandırılır. Farrington'ın ise Kuzey Hamamı olarak bahsettiği yapı burası olmalıdır²²¹. Büyük bir alana yayılmasına ve kent merkezinde bulunmasına rağmen Weber'in haritasında yer almayan bir yapıdır. Davis bu yapı hakkında; *“Burada beyaz mermer bloklardan yapılmış fakat harap halde olan güzel bir bina kalıntısı vardır. Ancak bu bina, daha önce de bahsettiğim örneklerde olduğu gibi aslında kireçtaşından yapılmıştı. Bir zamanlar kuzeybatı yönünde bir bazilika olduğu anlaşılıyordu fakat şimdi sadece temelleri kalmıştır.”*²²² demiştir. Gerçekten de ilk zamanlar Hamam-Bazilika olarak adlandırılan yapının kazı çalışmalarından sonra tamamıyla bir hamam yapısı olarak kullanıldığı ortaya çıkmıştır.

Hamam binası, 89.60x57.60 m boyutlarında²²³ anıtsal bir yapıdır. Plan olarak sıra tipinin uygulandığı görülmektedir (**Pl. 8**). Caldarium, uzun eksen boyunca yanındaki salonlara paralel konumdadır²²⁴. Batıdaki girişten sonra, apoditerium, frigidarium, tepidarium ve caldarium olarak bölümler sıralanmış olmalıdır. Sıralı olarak dizilen bu salonların kuzeyinde ise, daha önceleri bazilika olarak adlandırılan ancak yapılan son kazılar sonucunda hamamın bir bölümü olan apsisli bir bölüm daha bulunur. Büyükkolancı, hamamın önce ‘sıra düzenli’ olduğunu, ancak sonraları bir salon eklenerek hamamın kapasitesinin artırıldığını söyler²²⁵. Bu durum daha önce belirtilen, frigidarium ve tepidariumun daha çok kullanıldığı fikrini destekler.

Bu konuda B. Aran; *“Hamamlarda belli başlı mekânların kapladığı alanın, bütün bina alanına oranının tespit edilmesiyle hangi mekânın daha çok kullanıldığını ve önemli olduğu konusunda fikir edinilebilir. Bununla birlikte bölgeler arasındaki benzer kullanma ve yerli geleneğe bağlılığı gösterir”* demiştir²²⁶.

Salonların üstü tuğla-harç ile örülmüş tonozlarla örtülüdür (**Res. 20–21**).

²²⁰ Prof. Dr. Celal Şimşek Başkanlığında yürütülen kazılarda Merkezi Hamam kazıları Yrd. Doç Dr. Mustafa Büyükkolancı tarafından yürütülmektedir.

²²¹ Farrington 1978, 53.

²²² Davis 2006, 73.

²²³ Büyükkolancı 2005, 311.

²²⁴ Farrington 1978, 53; Yegül 2006, 243.

²²⁵ Büyükkolancı 2007, 472.

²²⁶ Aran 1971, 74.

5.2.2. Salonlar

5. 2. 2. 1. I Nolu Salon (Caldarium)

I nolu salon olarak adlandırılan ve yapının en doğusunda bulunan salonun dış ölçüleri 34.00 x 20.00 m'dir (**Res. 22**). Dikdörtgen planlı salonda doğu yönünde iki adet yarım daire şeklide niş ile bu iki nişin ortasında kare bir niş daha görülmektedir. Batı duvar ise yan salona (II nolu Salon) geçişi sağlayan kemerlerle hareketlendirilmiştir. Buradaki ilk kazılar 2002 yılında Denizli Müzesi adına Arkeolog Ali Ceylan tarafından yapılmıştır. Bu çalışmalarda salonun güney ve doğu girişlerin dışında ısıtma sistemine ilişkin ocak izlerine rastlanmıştır²²⁷. Daha sonrasında 2004 yılında burada kazı çalışmaları devam etmiş ve salonun işlevi tam olarak tespit edilemediği için Doğu Salon olarak adlandırılmıştır. Geçen seneler ve ele geçen buluntular ışığında bu salonun caldarium olduğu saptanmıştır. Bunun yanında plan özelliği ve yapının genel plan üzerindeki konumu ve sıralanışı bu düşünceyi desteklemektedir.

Salonun üstü tuğla ve harçtan örülü bir tonoz ile kapatılmıştı. Kazılarda bulunan bol miktarda tuğlalar ile çatıdan bütün halde düşmüş olan tonoz tuğla yıkıntıları bunu göstermektedir (**Res. 23**). Tüm antik kentte olduğu gibi hamam yapısının ve doğu salonun yapı malzemeleri de ikinci bir kullanım için başka bir yere taşınmıştır. Özellikle giriş önlerine istiflenerek taşınmaya hazır hale getirilmiştir. Tuğlalar üzerinde düzgün olmayan ve zorlukla okunabilen yazılar vardır. Bu yazılar atölye ismi ya da tuğlaların gidecekleri yerleri gösteren yazılar olması muhtemeldir. Bunların yanında tuğlalar üzerinde sıkça görülen A harfi ise tuğla yapan bir atölyenin damgası olmalıdır.

Büyükkolancı; *“Caldarium kazısı sırasında iki önemli olgu ile karşılaşmıştır. Birincisi, yapı tümüyle yıkılmadan önce bir süre barınak olarak kullanılmıştır. Bu döneme ait orijinal taban ve alttaki hypocaust sistemi tamamen bozulmuş ve üzerinde 40-80cm kalınlıkta küllü bir dolgu tabakası oluşmuştur. Bu oluşum hamamın tümüyle çökmeden önceki kullanımıyla ilişkilidir.*

Bunun üzerinde yaklaşık 3.00 m'lik üst yapı tonoz yıkıntısı yer alır. Bu dolgu tamamen üst yapının yıkıntılarında kalan kireç harç ve tuğla parçalarından oluşur. Bunların arasında duvarlara ait traverten bloklarda bulunmaktadır.” demiştir²²⁸.

Yapılan kazılar sonucunda yapının üç yanındaki giriş ya da pencere olarak düşünülen açıklıkların salonu ısıtma amaçlı yapılmış caldariumun külhan kısmı olduğu

²²⁷ Büyükkolancı 2005, 312.

²²⁸ Büyükkolancı 2006b, 52.

anlaşılmıştır (**Res. 24–25**). Ancak Güney külhanın sağlam kalan kemeri üzerinde bir pencerenin varlığı düşünülmüştür. Bu düşünceyi burada bulunan pencere sövesi ve lento desteklemektedir. Pişmiş toprak tuğlalardan örülmüş olan külhanda ateşin etkisiyle tuğlalarda erimeler meydana geldiği görülmüştür. Salonun geniş olması nedeniyle üç girişte de külhanın görülmesi normaldir. Ancak güney yönündeki külhanın kalıntılarına ulaşılmamıştır. Kuzey ve doğudaki külhanların seviyeleri hemen hemen aynı olmasına karşın batıda da aynı seviyede külhana rastlanmamıştır. Bu yapının kuzey ve güneyi arasındaki seviye farkından kaynaklanmış olabilir.

Kuzey ve güney külhanların önünde kazanlarda ısıtılan suyun iletildiği havuzlara rastlanmıştır (**Res. 26–27**). Bu havuzlar günümüze iyi korunmuş bir şekilde gelememiştir. Havuzlar salondan 0.40 m kanlılıkta mermer kaplamalı korkuluklarla ayrılmaktadır. Havuz zeminindeki çökmelerden dolayı mermer kaplamalar oldukça zarar görmüştür. Havuzlar içindeki mermer kaplamalar üzerinde harç kalıntılarına rastlanmıştır. Bu da sonradan havuz içine bank benzeri bir oturma yeri yapıldığını gösterir. Doğu-batı yönlü uzanan havuzların iki ucunda bu bankların olduğu tespit edilmiştir. Havuzların doğu ve batı duvarlarında ve duvarların içinden geçen ve “tubulus” denen dikdörtgen prizma biçimli pişmiş toprak borularla aynı işlevi gören, tuğlalarla oluşturulmuş 22x15cm boyutlarında kanallardan bir bölümü in-situ bulunmuştur²²⁹ (**Res. 28**). Brödner’in²³⁰, anlattığı hypocaust sistemi buradaki uygulamaya benzerdir. Praefurniumda ağaç ve kömürün ateşlenmesiyle oluşan duman gazı ve yüksek ısının bütün hypocaust alanına yayılmasıyla mekânların ısıtılması sağlanmaktadır. Yanıcı maddelerin iyi bir şekilde yanması için yeterli havanın olması ve dumanın dışarıya iyi bir şekilde tahliye edilmesi gerekmektedir. Bunun için de praefurniumun karşısında ve hypocaust sisteminin ortasındaki dar bir geçit ve hypocaust zemininden bacaya kadar uygun bir bağlantının olması gerekliliğinden söz eder. Bu görevi duvar ve duvar kaplamaları arasına silindirik pişmiş toprak künklerinin birbiri üzerine oturtulmasıyla elde edilmiş bir sistem görmekteydi. Bunun en eski örneklerine Pompeii’deki Faun evinde rastlanmaktadır. Duvar içindeki pişmiş toprak künkler öyle güzel düzenlenmişler ki dumanın atılması yanı sıra radyatör olarak da hizmet vermişlerdir. Bu sisteme “tubuli” (Tubulus) de denmektedir²³¹ (**Res. 29**). Gruben ve Krause tubuli sisteminin M.Ö. 1.yy’dan sonra duvarlar ve tavanların ısıtılmasında

²²⁹ Büyükkolancı 2007, 470.

²³⁰ Brödner 1983, 18–22.

²³¹ Abbasoğlu 1982, 23.

kullanıldığını söylerler²³². Aynı şekilde P. Rook da bu sistemin M.Ö. 1.yy'ın yarısından sonraki dönemlerde görüldüğünü Herculaneum'un Merkez Hamamları'nı örnek vererek açıklar²³³. Hypocaust ve tubuli sistemi, daha sonraları sıcaklığın gerekli olduğu diğer mekânlara da iletilmiştir²³⁴. Daha fazla ısıya ihtiyacı olan mekânların ısıtılmasında bu sistemin yanı sıra uygulanan diğer bir yöntem de küçük ayaklı tuğla levhalar (tegulae mammatae) duvarlara döşenerek arada kalan boşlukta sıcak havanın dolaşmasını sağlayan sistemdir²³⁵. Bu sayede duvarların etrafında sıcak gazların akışını sağlayan sürekli bir boşluk oluşturulmuştur. Her bir tegulae mammatae dört uzun çivi ile duvara sabitleştirilmiştir (**Res. 30**). Bunun olabilmesi için duvarın yumuşak yapıda olması gerekiyordu. Tuğla levhalar duvarlardaki boşluklara çivilenirdi. Oluşan karbonmonoksit gazları ise genellikle sayıları dördü geçmeyen pişmiş topraktan eğri olarak yapılmış bacalar aracılığıyla dışarıya atılırdı²³⁶.

Ayrıca apsis içlerinde de sıcak su havuzlarının olabileceği düşünülmüş ve havuzun tabanı olması muhtemel zemine ulaşılmıştır. Ayrıca her iki apsis içinde de yapının dışına açılan ve in-situ olarak bulunan künkler ortaya çıkarılmıştır.

Büyükkolancı; *“Köşelerde boru geçişleriyle ilgili olarak yuvarlatılmış bölümlerin ortaya çıkarılması salonun hypocaust, girişlerin önünde ve içindeki bazı yanık ve küllü tabakalar geç dönemlerde (yapının tonozu tamamen yıkıldıktan sonra) buranın barınak olarak kullanıldığını göstermiştir. Salonun iç duvarlarındaki kenet delikleri bu duvarların mermerle kaplandıklarını göstermektedir. Fakat kenet deliklerindeki düzgünlük ve köşelerde bu deliklerden olmaması, ısıtma sistemiyle ilgili olabileceğini de akla getirir. Bu kenetler büyük olasılıkla duvarların ısınmasını sağlayan delikli düz tuğlaları duvara bağlıyor olabilir. Deliklerin özellikle düz duvarlarda üst seviyeler kadar devam ettiği, büyük nişlerde belli seviyeden sonra bu deliklerden görülmemesi, bunların mermer kaplamalarla ilgili değil de hypocaust sistemine bağlı olabileceğini gösterir.”* demiştir²³⁷.

Salonda ulaşılan zemin, sıkıştırılmış toprak zemindir. Depremler sonrasında çökmüştür olan bu zeminde kenarlarda yüksek olan seviye salonun ortasına doğru alçalmaya başlamıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda doğu salon olarak adlandırılan salonun hamamın caldarium bölümü olduğu anlaşılmıştır. Zemine ulaşılmasına yakın

²³² Gruben ve Krause 1965, 3061.

²³³ Rook 1978, 270.

²³⁴ Rivorio 1925, 37.

²³⁵ Rook 1978, 270.

²³⁶ Abbasoğlu 1982, 23–24.

²³⁷ Büyükkolancı 2006a, 428.

çok sayıda kırık halde ve bütün olarak bulunan hypocaust tuğlaları bulunmuştur (**Res. 31–32**). Ancak bu tuğlaların çok az bir kısmı ele geçirilebilmiştir. 2005 Laodikeia Merkezi Hamam kazı çalışmaları sonucunda yaklaşık olarak 3 m’lik tonoz dolgusu temizlenerek tabana ulaşılmıştır. Büyükkolancı; “*Taban daha önce tahmin edildiği gibi hypocaust sistemine sahiptir. Tabanda yer yer büyük çöküntüler olsa da, bazı bölümler yaklaşık 1 m yükseklikteki hypocausta ait yuvarlak tuğla ayaklar in-situ olarak kalabilmiştir. Tuğla ayakların çapı 0.25 m., aralarındaki kanalların açıklığı 0.50 m’dir.*” demiştir²³⁸.

Salon plan bakımından Hierapolis Büyük Hamam Caldariumu, Aphrodisias Hamam-Gymnasiumuna benzemektedir. Bunun yanında caldariumda iki kısa kenar önünde bulunan havuzlar bakımından Anadolu’daki Ephesos Varius Hamamı ve Tiyatro Hamam-Gymnasiununa, İtalya’da ise Pompeii Merkezi Hamamına benzemektedir (**Pl. 6–7**).

5. 2. .2. 2. II Nolu Salon (Tepidarium)

Salonun iç ölçüleri 11.15x27.65 m ‘dir. Caldariumun batısında yer alır. 2006 ve 2007 kazı sezonlarında kazısı yapılmış ve salon tamamen kazılarak zemine ulaşılmıştır. Salonun caldarium ile bağlantısı biri geniş (ortada) üç geçitle sağlanıyordu. Aynı şekilde salondan frigidariuma üç adet kemerli girişle geçiliyordu. Ancak daha geç dönemlerde bu üç girişten kuzey ve güneydeki ikisi kapatılmıştır (**Res. 33**). Ortadaki geçiş söve ve lentoları kısmen ayakta kalabilmiş olan bir kapı ile sağlanmaktadır (**Res. 34**). Bu uygulamanın amacı tepidariumdaki sıcaklığı daha uzun süre korumak olmalıdır. Bunun yanında kazılar sırasında güney duvarda altta salonun ısınmasını sağlayan iki adet külhan ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan birinin, üzeri kemer örülerek yapılmış olduğu ve yapının ilk evresinin planın bir parçası olarak inşa edildiği; diğerinin ise, olasılıkla Frigidarium’a açılan kapıların duvar örülerek kapatıldığı dönemde, Tepidarium’un daha iyi ısınmasını sağlamak amacıyla duvarda bir delik açılarak yapıldığı anlaşılmıştır (**Res. 35**).

Salonun kuzey duvarında ise Geçiş Odası’na açılan söve ve lentoları kısmen sağlam kalabilmiş bir kapı bulunmaktadır. Bu kapı frigidariuma geçişi sağlayan kapının söve ve lentoları ile benzerlik göstermektedir. Geçiş kemer şeklinde yapılmış ancak daha sonraki dönemlerde bu söve ve lentolarla kapıya dönüştürülmüştür (**Res. 36**).

²³⁸ Büyükkolancı 2007, 470.

Büyükkolancı'nın görüşüne göre; *Tepidarium'un güney duvarının yakınında, bulunan büyük boyutlu mermerden yapılmış sütun parçalarının benzeri önceki yıllarda Caldarium'da da bulunmuştur. Bu parçalar, kapı sövelerine benzer profillere sahip olmalarına karşın, yapının kapılarıyla ilişkili değildir. Buna paralel olarak, yapının dışında, güney duvarı boyunca uzanan geison ve sima bloklarının, bu sütunlarla birlikte bir pencere sistemine ait olduğu belirlenmiştir. Buna göre, güneşin aydınlatma ve ısıtma gücünden en üst düzeyde yararlanmak amacıyla, yapının güneye bakan tüm bölümlerine 5.40x3.70 m. ölçülerinde iki bölümlü pencereler yapıldığı anlaşılmıştır (Res. 37–38).*

5. 2. 2. 3. III Nolu Salon (Frigidarium)

Yapının ortasındadır. Salonun ölçüleri 27.60x10.20 m'dir (Res. 39). 2007 yılı kazı sezonunda kazısına başlanmıştır. Doğusundaki tepidariumdan sonra batıya doğru uzanan bölümün frigidarium olduğu düşünülmektedir. Bu salondan tepidariuma geçiş üç kapı ile sağlanmaktaydı.

5. 2. 2. 4. IV Nolu Salon (Apoditerium)

Büyük olasılıkla hamamın palaestrası olduğu düşünülen alan ile frigidarium arasındadır. Palaestradan bu salona üç kemerli anıtsal giriş ile geçilebilirdi. Salonun ölçüleri 34.00 x 16.50 m'dir. Girişin hemen yanındaki salon olmasından dolayı apoditerium olduğu düşünülmektedir. Henüz kazısı yapılmadığı için salonla ilgili kesin bir kanıya varmak zordur. Ancak yapı içindeki konumu gereğiyle ve doğu batı yönlü diğer salonların sırası gereği apoditerium olmalıdır. Ancak yüzeydeki kalıntılar araştırıldığında giyinme-soyunma odalarına ait herhangi bir kalıntıya rastlanamamaktadır. Doğusundaki frigidariuma geçiş olasılıkla 3 adet geçişle sağlanmaktadır. Bunu kazısı yapılmış diğer salonların yapısına dayanarak söyleyebiliriz. Salona giriş ise batı yönünde bulunan anıtsal üç kemerli geçiş ile sağlanmaktadır.

5. 2. 2. 5. V Nolu Bölüm (Üç Kemerli Anıtsal Giriş)

Merkezi Hamam'ın en batı ucundadır. Girişin genişliği 10.91 m'dir. Bu bölümü bir salon olarak değil bir avlu (palaestra) olarak düşünmemiz gereklidir. Çünkü hamama batı yönünden girişi sağlayan anıtsal kapı buradadır ve önü de bir avluya açılmaktadır. Burası bir giriş avlusu olarak düzenlenmiş olmalıdır (Res. 40–41).

Büyükkolancı; “Büyük olasılıkla yapı kompleksinin batıdaki bir avlu ile bağlantısını sağlayan ve mermer bloklarla inşa edilen üç kemerli girişin dört ayağı, kemerleri taşıyan kornişlere kadar sağlam kalabilmiştir. Ayrıca mermer yivli sütun tamburları kullanılarak 2–3 adet büyük kemer parçası ele geçirilmiştir. 2004 yılında kemerli anıtsal girişin içinde ve çevresinde temizlik çalışmaları yapılmış ve öncelikle kornişlere ait parçaların yerlerinden oynatılmadan restorasyonu için hazırlık yapılmıştır. Kornişlerin çoğunluğu in-situ kalabilmiş olmasına karşın kornişler üzerinde oturan kemer bloklarından sadece biri in-situ (orta ayaklardan güneydekinin güneybatı köşesinde) bulunmuştur. Bu da yangın geçirdiği için yüzeyi bozulmuş ve şekil değiştirmiştir. Diğer büyük kemer bloklarının tüm Laodikeia’da olduğu gibi yeni yapılarda kullanılmak üzere kesildiği anlaşılmıştır. Bazı bloklar istenildiği şekilde bölünmediği için olduğu yerde bırakılmıştır.” demiştir²³⁹.

5. 2. 2. 6. VI Nolu Salon (II. Apoditerium ve Apsisli Salon II. Frigidarium)

Salonun ölçüleri 70.00 x 20.00 m’dir (Pl. 9). Ancak kazısı tam olarak bitirilmediği için salon hakkında kesin bilgiler henüz elimize geçmemiştir. Yapıya sonradan ek olarak inşa edilmiştir. Büyükkolancı; “Hamam önce “sıra düzenli” yani ana mekânların birbirine paralel eksenli (kuzey-güney yönünde) yan yana sıralandığı bir plana sahipti. Ancak ana mekânların yan yana aynı eksen üzerinde sıralanması kullanım açısından bazı zorluklar yaratıyordu (hamam girerken kullanılan salonlardan dönüşte tekrar geçilmesi gibi). Ayrıca frigidarium insanların daha çok vakit geçirdikleri bölüm olduğu için burada bazı sıkışıklıklar olabiliyordu. Bu problemlerin çözümü için paralel eksenli ana salonların eksenlerine dik olarak, ince uzun, genel olarak bazilika planına benzer bir salon yerleştirilerek (planlanarak) hem hamama gelen kişinin dilediği mekândan daha çabuk faydalanması sağlanmış, (yani tepidariuma başka bir kapıdan girilebilmesi sağlanmış) hem de yeni bir apoditerium ve frigidarium yaratılarak vakit geçirilen bölümlerde metre kare olarak artış sağlanmıştır. Kısaca bir salon eklenerek hamamın kapasitesi artırılmış, daha çok kişinin hamamdan yararlanması sağlanmıştır.” demiştir²⁴⁰.

Salonun batısında apoditerium olduğu düşünülen bölüm kazılar sonucu ortaya çıkarılmıştır ancak, batı yönünde bulunan apsis ile olan bağlantısı henüz tespit edilememiştir (Res. 42). İlk bakışta apsisli basit bir dikdörtgen salon olarak

²³⁹ Büyükkolancı 2006a, 428.

²⁴⁰ Büyükkolancı 2007, 472.

görülmektedir. Apsisle biten çatısı beşik tonozlu dikdörtgen salonlar genellikle küçük ve orta boy hamamlarda yaygın olarak kullanılır. İmparatorluk tipi büyük hamamlarda uygulamaları yok gibidir. Genel olarak duvarlarında nişler veya girintiler yoktur ancak Laodikeia örneğinde apsisin iki yanında birer adet niş bulunmaktadır. Ana apsis salonun kısa tarafına tümüyle açılır ve salona hükmeder. Bu tipin apsisleri çoğunlukla bina dışında şekil olarak belirtilirler, manzaraya açılan pencereleri ile kuvvetli cephe elemanları oluştururlar. Anadolu'nun güney ve güneybatı bölgesindeki hamamlarda popüler bir plan tipi olarak sık rastlanır.

Büyükkolancı; “9 m çapındaki apsisin 3.50 m yükseklikte (kuzeyde 7 m) sağlam kalabilmiş duvarları traverten bloklarla inşa edilmiş olup duvar ve tabanı mermer plakalarla kaplıdır. Apsisin iki yanında tabandan 1.50 m yükseklikte başlayan 1.05m genişlikte ve 3 m yükseklikte nişler vardır. Üstü kemerli olan nişlerin derinliği 0.90 m ve bunların içleri de mermer kaplamalıdır. Apsis duvarının merkezi kısmında daha yüksekte ve diğerlerinden daha geniş bir nişin taban kısmı kalabilmiştir. Tabana ait üç mermer bloktan ikisi in-situ durumundadır. Burada ilginç olan husus ortadaki taban bloğu üzerinde yer alan suyoluna ilişkin kireç tabakasıdır. 8 cm genişlik ve 60 cm uzunluktaki (suyoluna ilişkin) bu kalıntı apsis içindeki kazılarda bulunan 40x60 cm bir sütun kaidesinin altındaki kanalla tam bir uyum sağlamaktadır. Bunlar apsisin doğu merkezinde yaklaşık olarak tabandan 2.90 m üstte sularını apsisi içindeki havuza boşaltan bir küçük şelalenin yer aldığını kanıtlamaktadır. Kaide altından bir kanalla gelen sular şelaleye dönüşerek havuza akıyor olmalıydı. Sütun kaidenin üzerinde onunla ölçüler bakımından uyumlu travertenden yapılmış yarım sütun (1.20 m) ve bununda üzerinde mermerden yapılmış çifte sütun başlığı (yük: 0.30 m) yer almaktaydı. Bu sütun ve yanlarda olması gereken ayaklar büyük olasılıkla nişin üzerindeki iki kemeri taşıyordu. Yanlardaki tek nişle ortadaki çift kemerli niş apsis duvarına hareketlilik kazandırıyordu. Hem bu niş hem de yan nişlerin içinde havuzu süsleyen heykellerin yer aldığı düşünülebilir. Apsis kazıları sırasında bol miktarda fresk parçaları bulunmuştur. Daha çok bitkisel motiflerin kullanıldığı canlı renklerle yapılmış freskler, olasılıkla apsis üzerindeki yarım kubbeyi süslemekteydi. Bütün bu veriler ışığında eskiden yanlışlıkla ‘bazilika’ olarak tanımlanan bölümün frigidarium olabileceğini öne sürebiliriz. Bu durumda uzun salonun batı kısmında agora güneybatı köşesindeki portiğe açılan kapı ve bunun doğusundaki büyük nişler daha anlamlı hale gelmiştir.

Özellikle kuzey duvarında ayaklar arasında yer alan nişler apoditerium bölümünün soyunup giyinme yerleri olmalıdır.” demiştir²⁴¹.

Dağlık Kilikya’da ve Pamphilya’da apsisli salonlar sık görülür: Iotape’de 5B Hamamı, Anemurium’da II-11B ve III-2B Hamamlarında bu salonlar apsislerin yönleri değiştirilerek kullanılır. Aspendos’ta Küçük Hamamlar’da apsisli salon caldariumun yanındadır. Likya Dağlık Bölgesi’nde (Oenoanda, Kadyanda, Pınara, Tlos, Arykanda) dışarıya çıkıntılı apsisler hamamın ortak özelliklerindedir. Likya kıyı bölgesinde ise Patara’da görülür. Perge’de Güney Kapısı Hamamları’nda iki apsisli salon merdiven düzeni yan yana yerleştirilir. Bu son örnek Anadolu’da apsisli salon çeşidinin en görkemli uygulamalarındandır²⁴² (**Plan 5**).

Laodikeia Merkezi Hamam kuzey salonun batısında yürütülen kazılarda burasının apoditerium olduğuna dair veriler de ele geçirilmiştir. Agora ile hamam yapısı arasında bağlantıyı sağlayan kapının iki yanında soyunma odalarına rastlanmıştır. Bunun yanında salon içinde 4. taşıyıcı ayak olarak adlandırılan fil ayağın doğusunda da yüzeyde bu soyunma odalarını ayıran duvarları görmek mümkündür (**Res. 43**).

Yapıya ek olarak inşa edilen II. Apoditerium ve II. Frigidarium ile salon iki ayrı salona bölünmüş veya frigidarium büyük bir apsis ile sonlandırılmış olmalıdır. Apsis önünde frigidarium havuzunun varlığı kesin olarak söylenebilir. Bu tarz uygulamalar Aizanoi Hamam- Gymnasium yapısında görülebilmektedir.

Bunun yanında yapılan kazılar sırasında Büyükkolancı’nın görüşüne göre; II. Frigidarium olarak adlandırılan salonda, salonun güneydoğusunda bir havuza ait duvar kalıntıları ortaya çıkmıştır (**Res. 44**). Ortaya çıkarılan 2,10 m. uzunluğundaki bölümünde mermer kaplamaları yerinde olan havuzun, salonun tam olarak güneydoğu köşesinde yer aldığı anlaşılmıştır. Bu havuzun batısında ve kuzeyinde tonoz üst örtünün kalıntıları yer almaktadır. Ayrıca havuzun büyük bölümü kireç harç ile dolmuştur. Bu dolgu, yapının sonraki dönemlerde farklı amaçlarla kullanımıyla ilgilidir.

5. 2. 2. 7. Geçiş Odası

Geçiş odası olarak adlandırılan bölüm 5.00 x 11.00 m ölçülerindedir. Ana yapı kompleksinin doğusunda yer almaktadır. Daha önce Büyükkolancı’nın “*Problemlerin çözümü için paralel eksenli ana salonların eksenlerine dik olarak ince, uzun, genel*

²⁴¹ Büyükkolancı 2007, 471.

²⁴² Yegül 2006, 284.

olarak bazilika planına benzer bir salon yerleştirilerek (planlanarak) hem hamama gelen kişinin dilediği mekândan daha çok faydalanması sağlanmış (yani tepidariuma başka bir kapıdan girilebilmesi sağlanmış) hem de yeni bir apoditerium ve frigidarium yaratılarak vakit geçirilen bölümlerde metrekare olarak artış sağlanmıştır.” dediğini belirtmiştik. İşte bu bölüm II. frigidarium ve II. apoditerium ile öncelikle tepidarium olmak üzere diğer salonlara geçişi sağlamak amacıyla yapılmıştır. Merkezi agoraya açılan kapıdan II. apoditeriuma giriş yapan bir kişi burada elbiselerini çıkardıktan sonra II. Frigidariuma geçebilir ve buradan da geçiş odasını kullanarak tepidariuma ulaşabilmektedir. Salonlar arasında daha rahat bir dolaşım sağlamak amacıyla inşa edilen oda, kuzey yönündeki apsisli bölümün inşası sırasında yapılmıştır (**Res. 45–46**).

5. 2. 2. 8. Tarihleme

Şimdiye kadar yapılan kazılar sonucunda yapının kesin tarihini veren bir yazıtta rastlanmamıştır. Yapının tarihi benzer diğer hamamlara ve plan tipine bakarak yapılacaktır. İlk olarak bölgedeki Hierapolis Kuzey Hamamı, Güney Hamamı ve Tripolis Hamamı plan tipi ve salonların simetrik dizilişi bakımından benzerlik göstermektedir. Hierapolis Kuzey Hamamı ve Güney Hamamı M.S. 2. yy’da İmparator Hadrianus Dönemi’nde (M.S. 117–138) inşa edilmiştir. Bu dönem Anadolu’daki yaygın imar faaliyetleri içinde değerlendirilir. Lykos Vadisi kentleri dışındaki hamamlar arasında Aphrodisias Hadrianus Hamamı (M.S. 2. yy) ve ayrıca apsisli salonları bakımından Aizanoi Hamamı (M.S. 2.yy’ın ortaları) ile benzerdir. Yapının merkezi bir yerde bulunması ve büyük boyutlarda olması hamamın kentin en zengin döneminde yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. Bunun yanında Aphrodisias Hadrianus Hamamı ile olan benzer özellikleri nedeniyle Roma İmparatorluk Çağı ortalarına M.S. 2.yy’ın ilk yarısına tarihleyebiliriz. Plan değişikliği ve yapının büyütülmesi büyük olasılıkla M.S. 3. yy depremlerinden sonraya tarihlenmektedir. Yapı M.S. 494 yılındaki depremden sonra yapı işlevini kaybetmiş ve kullanılmamıştır²⁴³.

²⁴³ Büyükkolancı 2006b, 52.

5.3 Doğu Hamam

5.3.1 Hamamın Yeri ve Genel Planı

Laodikeia Doğu Hamamı, Suriye Caddesi üzerinde yer alır (**Pl. 10**). Weber'in haritasında 'kilise' veya 'gymnasium' olarak, Traversari ise 'Doğudaki Tanımlanamayan Yapı' olarak adlandırılmıştır²⁴⁴. İlk olarak C. Şimşek tarafından hamam yapısı olduğu ileri sürülmüştür²⁴⁵.

Hamamın planı Krencker'in belirlediği hamam tipolojisine göre bazı salonları çift olan hamam tipindedir. Şimşek ise merkezi plan tipli hamam olarak tanımlamıştır²⁴⁶. Yapının merkezinde bulunan yarım daire şeklinde nişleri olan bir caldarium ve bu salonun her iki yanında bulunan tepidarium ve frigidarium salonları görülebilmektedir. Yani yapının batı tarafında doğu-batı yönünde sıralanmış beş salon vardır. Mevcut yapının duvarları, zemin seviyesinden yer yer 5–6 m yükseklikte kalabilmiştir. Kesme traverten bloklardan inşa edilen yapının duvarlarının mermer kaplandığını gösteren delikler yer almaktadır. Yapı ayak, tonoz ve kemer sistemiyle inşa edilmiş olup, üst örtü tonoz, geçişler ise kemerlidir²⁴⁷. Henüz kazısı yapılmadığı için salonların işlevleri kesin olarak belirlenememektedir. Ancak yapılan yüzey araştırmaları ve hamam tipolojisi göz önüne alındığında salonların yapı içinde bu şekilde dizilmiş olduğu düşünülmektedir. Bunun yanında yapı doğu yönünde basamaklı bir podyum ile yükseltilmiştir. Yine bu yönde apoditerium olduğu düşünülen bir salon daha bulunmaktadır.

5.3.2 Salonlar

5. 3. 2. 1. I Nolu Salonlar (Frigidarium)

Yapının kuzey ve güney yönlerinde bulunmaktadır. Kuzeydeki salon 7.06 x 26.56m, güneydeki salon ise 9.56 x 26.89m ölçülerindedir. Genel olarak plana bakıldığında ortada yer alan caldarium salonu merkezde kalacak şekilde sıralandırıldığında en dışta kalan bu iki salon frigidarium olarak adlandırılmalıdır (**Res. 47**), (**Pl. 10**).

Özellikle kuzey tarafta bulunan salonun doğusunda, doğudaki bir diğer salona geçişi sağlayan kapının kalıntıları görülebilmektedir. Yapının da doğusunda bulunan bu

²⁴⁴ Traversari 2000, 81.

²⁴⁵ Şimşek 2007, 197.

²⁴⁶ Şimşek 2007, 200.

²⁴⁷ Şimşek 2007, 197–200.

salonun apoditerium olduğu düşünölmektedir. Bu düşünce ile beraber apoditeriumda yapılan soyunma işleminden sonra frigidariuma geçişin sağlanması oldukça mantıklı bir olasılık olarak görölmektedir.

5. 3. 2. 2. II Nolu Salonlar (Tepidarium)

Salonlar, yapının ortasında bulunan caldarium salonunun iki yanında, kuzey ve güney yönlerinde yer alır. Kuzey yönündeki salonun ölçüleri 13.87 x 26.57 m, güney yönündeki bölümün ölçüleri ise 8.23 x 27.13 m'dir (**Res. 48**).

Salonlar caldariuma tonozlu geçişlerle bağlanmıştır. Caldariumun hemen yanında olması bu salonların tepidarium olduğunu göstermektedir. Caldariumda ısıtılan sıcak hava ayrıca tonozlu geçişler aracılığıyla bu salonu da ısıtmıştır. En dışta kalan ve frigidarium olduğunu düşündüğümüz I nolu salonlar ise diğer yandan tepidariumdaki havayı soğutmuştur. Böylelikle tam olarak caldarium ve frigidarium arasında olması gereken ılık tepidariuma ulaşılmıştır.

5. 3. 2. 3. III Nolu Salon (Caldarium)

Salonun ölçüleri 15.87 x 27.44 m'dir. Merkezi planlı bu Doğu Hamam yapısında merkezi caldariumun bulunduğu salondur. Diğer tüm salonların ile ortak olarak kullandığı ve etrafında sıralandığı salondur (**Res. 49**).

Caldariumlar arasındaki plan tiplerine bakacak olursak derin nişli caldarium salonları grubuna girmektedir. Salonun kuzey ve güney duvarları üzerinde karşılıklı olarak aynı şekilde, yanlarda iki adet dikdörtgen niş ve ortada bir adet yarım daire şeklinde niş bulunmaktadır. Salonun doğusunda diğer salonlara ulaşılmasını sağlayan bir geçiş vardır (**Res. 50**).

Kimi örneklerde bu şekilde yapılan caldarium salonlarında kısa duvarların biri veya ikisi de yarım daire, yarım kubbeli apsisler ile biter. Bu düzen salonu hissedilir bir şekilde kuvvetli bir eksen üzerinde yönlendirebilmektedir²⁴⁸. Bu hamam yapıları arasında Laodikeia Doğu Hamamı ile benzerlik gösteren ancak sadece kısa duvardaki niş bakımından farklı olan örnekler Milet Faustina Hamamı caldariumu, Pergamon Yukarı Gymnasium, Doğu Hamamları'dır. Bunun yanında küçük farklılıklarla birbirinden ayrılan kimi yapılarda görölmektedir. Örneğin, Ephesos Doğu Hamam Gymnasiumu caldariumunun kuzey duvarı ile Laodikeia Doğu Hamamı'ndaki

²⁴⁸ Yegül 2006, 284.

uygulamalar benzerlik gösterir. Bunların yanında İtalya'daki örneklere bakıldığında Civitavecchia'daki Taurine Hamamları'nın caldariumu ile aynı plana sahiptir. Burada da ortada yarım daire şeklinde bir niş ve iki yanlarda da dörtgen nişler görülmektedir²⁴⁹.

Tartışılan tipin bir başka alternatifi de uzun duvarlardan sadece birinin derin nişleri olmasıdır. Samos Hamamı'nın caldariumunun Hadrianus Dönemi sonrası evresi, Aspendos'ta Küçük ve Büyük Hamamların caldariumları ve bir dereceye kadar da Side'de Büyük Hamam'ın caldariumunu örnek verebiliriz. Pamphylia örnekleri diğerlerinden yeterince farklılık gösterdikleri ve kendi içlerinde homojen oldukları için belki bir grup olarak ele alınabilirler. Bu bölge caldariumlarında salonların bir veya iki duvarı eşit aralıklarla yerleşmiş kare ve yarı yuvarlak değişken nişler yerine tonozla örtülü büyük, dikdörtgen, girintili salonlarla oluşturulurlar²⁵⁰.

5. 3. 2. 4. IV Nolu Salon (Apoditerium)

Caldarium, tepidarium ve frigidarium salonlarının dik ekseni boyunca, kuzey-güney yönünde uzanmış olan salon 61 x 10.14 m boyutlarındadır (**Res. 51**). Üst yapı büyük payelerle taşınmakta ve bu payeler arasındaki küçük odacıklar muhtemelen apoditeriumun soyunma odalarını oluşturmaktadır.

Genel olarak plana bakıldığında salon ambulacrumları da anımsatır. Ayrıca hamamın ısıtılan bölümleri ile palaestra arasındaki bağı kurmaya yönelik salonlar olduğunu göz önünde bulundurursak, IV nolu salonun yapı içindeki konumu bu tanımlamaya uyacak şekildedir. Ambulacrumlar aynı zamanda soyunma odası işlevini de görmektedir. Bunu için salonun Apoditerium olarak adlandırılması yanlış olmaz.

Bu salon Laodikeia 'da bulunan diğer hamam yapılarının benzer salonlarıyla tam olarak karşılaştırılmaz ancak benzer noktalar vardır. Merkezi Hamam yapısında bulunan apsisli salon ile ilişkisi henüz saptanamamış olan apoditerium salonu (VI nolu Salon) Doğu Hamam yapısındaki gibi bir özelliğe sahip olabilir. Ancak bu iki salonun birbirine tam olarak benzediği henüz söylenemez.

Menderes Magnesia'sında bulunan Gymnasium Hamamları ile Caserma Hamamları, bunun yanında Termessos Hamam- Gymnasium yapısının ambulacrumları Doğu Hamamının IV nolu salonu ile benzerlik gösterir.

²⁴⁹ Yegül, 2006, 113.

²⁵⁰ Yegül 2006, 289.

5. 3. 2. 5. Tarihleme

Daha önce kazısı yapılmadığı için bu yapının tarihlemesini benzer plan tipleriyle karşılaştırarak saptamaya çalışacağız. Laodikeia Doğu hamamı ile bölgede bulunan Hierapolis Kuzey Hamamı (M. S. 2.yy) paralel eksenli simetrik hamam unsurlarıyla yakın bir benzerlik göstermektedir. Ortada merkezi yıkanma odası ve yanlarda yardımcı simetrik odalar bulunmaktadır. Ancak Hierapolis Kuzey Hamamı'nda caldarium bölümü enlemesine düzenlenmiştir. Bunun yanında Magnesia Gymnasiumu (M.S. 2–3. yy) ve ayrıca caldarium planı bakımından da Milet Faustina (M.S. 2. yy) ve Pergamon Doğu Hamamı ile benzerlik gösterir. Bu örneklerle dayanarak Roma İmparatorluk Çağı'na, M.S. 2. yy'a tarihlendirilebilir. Şimşek; *“Yapının inşa tarzı bir Roma İmparatorluk Dönemi (M.S. 2. yy) yapısı olduğunu göstermektedir”* der²⁵¹.

²⁵¹ Şimşek 2007, 200.

5.4 Batı Hamamı

5.4.1 Hamamın yeri ve Genel Planı

Batı Hamamı, Laodikeia Antik Kentinin batısında, Efes Caddesinin güneyinde, Stadyum ve Hamam-Gymnasium yapı kompleksinin kuzeybatısında yer almaktadır. **(Res. 52)**

Plan tipi bakımından Merkezi Hamam yapısı ile benzerlik göstermektedir **(Pl. 11)**. Yapının doğusunda yarım daire şeklinde nişleri olan bir caldarium ve bunu paralel olarak takip eden tepidarium, frigidarium ve apoditerium salonları görülmektedir. Sıralı tipte yapılmıştır. Yapının girişi ise batıdan olmalıdır. Burada iki ayak üzerinde yükselen kemerli bir giriş olduğu düşünülmektedir.

5.4.2 Salonlar

5. 4. 2. 1. I Nolu Salon (Caldarium)

Salonun ölçüleri 8.68 x 31.29 m'dir **(Res. 53)**. Diğer salonlara göre plan üzerinde daha geniş bir alanı kaplamaktadır. Genel plan üzerinden bakıldığında ise doğu-batı eksenli yapıda, yapının doğusunda yer alır. Salonun doğusunda ortada 3.33 m genişliğinde bir çıkış veya külhanın bulunduğu bir açıklık bulunmaktadır. Bu açıklık Merkezi Hamam yapısının caldariumunun doğusunda bulunan külhan açıklığı ile benzerlik göstermektedir. Yine merkezi hamam caldariumundaki gibi bu açıklığın her iki yanında kuzeydeki 4.26 m ve güneydeki 4.04 m genişliğinde olan sıcak su havuzlarının bulunduğu apsisler yer alır **(Res. 54)**.

Salonun batısında ise, tepidariuma geçişi sağlayan kapının iki yanında, iki ayrı kemerli geçiş bulunmaktadır. Bu geçişlerden kuzeydeki 3.82 m, güneydeki ise 3.18 m genişliğindedir ve istiridye kabuğu şeklinde girintili kemerlerle hareketlendirilmiştir **(Res. 55–56)**. Salonun duvar köşelerinde ısıtma sistemiyle alakalı olarak boruların geçtiği oyuklar görülmektedir **(Res. 57)**.

Bunun yanında duvarlar üzerindeki dübel delikleri salonun mermer kaplama olduğunu ve yine ısıtma istemiyle alakalı olarak ısıtma borularının bu duvarlar üzerinde olduğu açıkça görülmektedir.

Tüm bu veriler sonucunda, hem salonun yapı üzerindeki yeri, hem de diğer mimari düzenlemeler göz önüne alındığında salonun caldarium olduğu açıktır.

5. 4. 2. 2. II Nolu Salon (Tepidarium)

Salonun ölçüleri 7.94 x 31.30 m' dir ve dikdörtgen bir plana sahiptir (**Res. 58**). Caldarium olduğu düşünülen salonun batısında yer alır. Caldariumdan bu bölüme geçiş üç adet kemer ile sağlanmaktadır. Caldarium içinde kemerler üzerinde görülen istiridyeye şeklindeki girintiler bu salon içinde görülmemektedir.

Caldarium salonunun hemen yanında olması nedeni ile bu bölüm Tepidarium olarak adlandırılabilir. Yine bu bölümden batısında bulunan diğer salona geçiş iki adet kemerlerle sağlanmıştır.

5. 4. 2. 3. III Nolu Salon (Frigidarium)

Bu salonun ölçüleri 10.36 x 31.21 m'dir (**Res. 59**). Salon, Tepidarium olarak adlandırabileceğimiz II nolu salonun batısında yer almaktadır. Bu salondan iki kemerli geçiş ile ulaşılmaktadır. Tam paralel duvarında yer alan üç kemer ile de batısında bulunan salona geçiş sağlanmaktadır. Plan tipi bakımından ele alındığında salonların dizilimi bu hamamın sıralı tipte olduğunu gösterir. Buna göre tepidariumdan sonra gelen salonun frigidarium olması mümkündür.

5. 4. 2. 4. IV Nolu Salon

Salonun ölçüleri 29.94 x 31.08 m'dir (**Res. 60**). Doğusunda bulunan frigidariumdan salona üç kemerli bir giriş ile geçilmektedir. Bu hamamla ilgili çalışma yapanlardan Şimşek, bu salon hakkında "*Yapının güneybatı köşesindeki çıkıntılı iki ayak, kemerli bir geçişle hamama buradan girildiğini gösterir. Giriş kısmından apoditeriumun bulunduğu kemerli bölüme kadar uzunluğu 35 m olan ve belki de bir gymnasium olabilecek salon yer alır. Bu salondan kemerli geçişlerle apoditerium bölümüne girilir.*" demiştir²⁵². Bu girişin genişliği 7.45 m'dir. Daşbacak ise bu salonu IV e V nolu olmak üzere kuzey-güney doğrultulu bir duvar ile ikiye ayırmış ve doğu yönündeki IV nolu salonun apoditerium, batı yönündeki V nolu salonun ise palaestra olduğunu söylemiştir²⁵³.

5. 4. 2. 5. Tarihleme

Henüz kazısı yapılmadığı için bu yapıyı bölgedeki ve Anadolu'daki diğer yapılarla plan bakımından karşılaştırarak tarihini saptamaya çalışacağız. Yapının doğu yönünde bulunan 7.55 m'lik çıkıntı nedeniyle asimetrik planlı tipler grubuna da

²⁵² Şimşek 2007, 193.

²⁵³ Daşbacak 2006, 122–123.

girmektedir. Bu özelliği ile baktığımızda Milet Faustina Hamamı'nın doğu sınırını oluşturan duvar üzerinde benzer bir açı ile kuzeyden güneye doğru daralan bir bölüm vardır. Ancak Milet Faustina Hamamı'nda bu çıkıntı bölüme yardımcı odalar yapılmıştır. Laodikeia Batı Hamamı'nın doğu duvarı ile caldarium arasında bu tarz bölümler yoktur. Faustina Hamamı Marcus Aurelius'un eşi Faustina için yapılmıştır. İnşa tarihi Faustina'nın yaşadığı yıllar arasında, yani M.S. 125/130–175 yılları arasında olmalıdır. Diğer asimetrik planlı hamamlara örnek olarak Ephesos Skolastika Hamamı (M.S. 2. yy), Arykanda Hamamı (M.S. 1–2. yy), Patara Hamamı, Pınara Hamamı, Tlos Hamamı, Kadyanda Hamamı verilebilir. Bunun yanında plan bakımından ve salonların sıralı bir şekilde diziliminden dolayı Side Liman Hamamı (M.S. 2. yy) ve Laodikeia Merkezi Hamam ile benzerlik göstermektedir. Buna göre yapıyı benzerliklerinden dolayı Roma İmparatorluk Dönemi'ne, M.S. 2.yy'a tarihlendirebiliriz. Şimşek bu yapının tarihlemesi konusunda; *“Alanda yapının cephe mimarisiyle ilgili olarak yıkılmış ve parçalanmış halde arşitrav-friz blokları, postamentler, dış sıraları görülebilmektedir. Birçok arşitrav-frizde görülen mimari süslemeler M.S. 2. yy özelliklerini yansıtmaktadır”* demiştir²⁵⁴.

²⁵⁴ Şimşek 2007, 196.

BULGULAR

Çalışmamız sonunda, Laodikeia’da dört hamam ve üç ayrı hamam tipi tespit edilmiştir. Bunlar; Merkezi Planlı İkiz Hamam Tipi, Sıralı Hamam Tipi ve Merkezi Planlı Hamamdır.

Çalışmamızda, Hierapolis’de merkezi plan, Tripolis’de sıralı hamam ve Tabai’de sıralı plan tipiyle karşılaşılmıştır. Laodikeia’da Güney Hamam-Gymnasium ise merkezi ikiz hamam tipiyle tek örnektir. Lykos Vadisi’nde benzer hamam tiplerinin uygulandığını, kentlerin birbirinden etkilenecek hamam mimarisinde ortak bir tipoloji yarattığını tespit ettik.

Laodikeia’da bulunan hamamların bölgesel bazı farklılıklar gösterdiğini ve böylece Anadolu’da ve İtalya’da bulunan bu hamamlarla çağdaş Roma İmparatorluk Dönemi hamamlarından farklı bir plana sahip olduğunu gösteren kanıtlar ortaya çıkarılmıştır.

Laodikeia Hamamlarına özgü bir özellik olarak burada M.S. 3. yy’dan sonra İmparator Diocletianus Dönemi’nde (284–305) yapılmış olan ek salonları söylemek mümkündür. Bu bahsettiğimiz salonlardan Merkezi Hamam’da bulunan salon kazılar sonucunda kısmen ortaya çıkarılmış ve elde edilen veriler ışığında kesinliğe kavuşmuştur.

Diğer önemli bulgular antik yazarların ve gezginlerin kentteki hamam yapıları hakkında anlattıklarıdır. Bu bilgiler Laodikeia’nın zenginliği ve ticaret yolları üzerinde bulunmasının önemini vurgulamakta ayrıca kentteki yapıların geç dönemdeki durumlarını saptayabilmemize yardımcı olmaktadır. Bu bilgiler ışığında kentin susuzluk nedeniyle terk edilmesinden önce hamamların kapatıldığını söylemek mümkündür.

TARTIŞMA

Çalışmamızın öncelikli tartışma konusu Laodikeia Hamamları'nın Lykos Vadisi'nde, Frigya Bölgesi'nde, Anadolu'da ve İtalya'daki çağdaş diğer hamamlarla olan farklılıkları ve benzerlikleridir.

Laodikeia Hamamları'nın diğer hamamlarla tipolojik bakımından birçok benzer tarafları bulunsa da bölgesel özellikleri de mevcuttur. Laodikeia'nın zengin bir kent olması ve nüfus yoğunluğu kentte dört adet hamam yapılmasını gerektirmiştir. Merkezi Hamam'da kazılar sonucu elde edilen veriler, ihtiyaca göre zaman içinde sonradan ek bölümlerin inşa edildiğini ortaya çıkarmıştır.

Bu ek salonların görüldüğü başka hamamlar var mıdır? Yegül'e göre bu ek salonlar diğer Batı Anadolu hamamlarında da bulunmaktadır ancak asimetrik planlı hamamlar tipindeki yapılarda görülmektedir. Laodikeia'da Batı Hamamı dışında asimetrik planlı olarak tanımlanan başka bir hamam yoktur. Buna rağmen Batı Hamamı da yine sıralı düzende inşa edilmiş ancak doğu yönünde bulunan çıkıntı nedeniyle asimetrik planlı olarak tanımlanmıştır.

Bunun yanında bir diğer tartışma konusu Güney Hamam-Gymnasiumu'nun kuzeyinde bulunan yapının işlevidir. Burası daha sonradan yapılan bir ek salon mu yoksa yapının palaestrası mıdır? Stadyumun bu kadar yakınına inşa edilmiş olan bir hamamın ekstra olarak bir palaestraya ihtiyacı yoktur. Burası agora kenarında bulunması dolayısıyla sosyal tesislerin bulunduğu bir salon olabilir. Ayrıca İmparator Hadrianus'un eşi Sabina'ya adanmış bir yapı olduğu için burada bir imparatorluk kült salonunun da olması mümkündür. Güney Hamam-Gymnasium kompleksinin stadyum boyunca uzanan merkezi ikiz hamam şeklinde planlanması elbette ihtiyaçtan kaynaklanıyor olmalıdır. Çünkü stadyuma idman ve yarış için gelen sporcular, diğer taraftan bu yarışmaları izlemeye gelen Laodikeialı ve Hierapolisli insanlar yarış sonunda bu hamamlarda eğlenip yıkanıyorlardı.

Sonuç olarak Laodikeia Hamamlarının, bölge hamam mimarisine katkısı olmuş mudur? Bölgenin en zengin ve büyük kenti olması bakımından aynı coğrafyada bulunan diğer hamam yapılarına etkisi elbette olmuştur. Buradaki ihtişamı ve görkemi kendi kentlerinde de göstermek isteyen rekabetçi anlayış, Laodikeia'daki hamamların mimari özelliklerini hamam yapılarında uygulamışlardır. Bu sonuç bölge hamamları arasındaki mimari düzenlemeler karşılaştırıldığında da ortaya çıkmaktadır.

SONUÇ

Şimdiye kadar Roma Dönemi hamamları üzerine yapılan araştırmalarda bunların bölgelere göre farklılık gösterdiği anlaşılmıştır. Bu hamamlardan çoğu buldukları bölgenin yerel özelliklerini yansıtır. Bunun sonucu olarak da bölgelere göre farklı mimari özellikler ve plan tipleri ortaya çıkar. Ancak bu yapıların aynı amaç için kullanılması da ortak bazı özellikleri barındırmalarını gerektirir.

Çalışmamızda elde ettiğimiz sonuçlardan biri; Laodikeia Hamamları'nın bölgesel hamam mimarisine kattığı yeniliklerdir.

Laodikeia, Roma İmparatorluk Dönemi'nde Lykos Vadisi'ndeki kentler arasında nüfusu ve zenginliği ile dikkati çekmektedir. Bunun yanında ticaret yolları üzerinde bulunması da kentin önemini arttırmaktadır. Bu özelliklerle birlikte Laodikeia'da hamamlar önemli bir yere sahip olmaktadır.

Bizim çalışmamız sonunda Laodikeia'da dört hamam tespit edilmiştir. Bu kadar çok sayıda hamamın bulunmasının nedenlerinden biri kentin kalabalık bir nüfusa sahip olması ve bu nedenle halkın gereksinimlerini yeterli derecede karşılanmasıdır. Bir diğer neden ise tamamen siyasi propaganda amaçlıdır. Örneğin Laodikeia Güney Hamam-Gymnasium'u İmparator Hadrianus'un kenti ziyareti sırasında Hadrianus'un eşi Sabina'ya adanmıştır. Bu imparator veya ailesini onurlandırmak ve kentin Roma İmparatorluğu'na olan bağlılığını belirtmek için yapılmıştır. Bu durumda Laodikeia'nın Roma İmparatorluğu ile sıkı bir ilişki içinde olduğu sonucunu da çıkarabiliriz. Bunun yanında kentte inşa edilen hamamlar, bunları yaptıran kentin ileri gelen kişilerinin, halk üzerinde olumlu etki bırakma ve nüfus sahibi olma amaçlarını hızlandırmıştır.

Kentteki hamamlarda üç ayrı plan tipi tespit edilmiştir;

- 1- İmparatorluk Tipi
- 2- Sıralı Tip
- 3- Merkezi Planlı Hamamlar

Güney Hamam-Gymnasiumu küçük imparatorluk tipindedir. Ayrıca Krencker'in belirlediği hamam tipolojisine göre bazı salonları çift olan hamamlar tipine de girmektedir. Olasılıkla kadınlar ve erkekler bölümü olarak iki kısma ayrılmıştır. Salonlar simetrik olarak yerleştirilmiştir. Bu iki bölüm bir koridorla ayrılmıştır. Yapının kuzeyinde bulunan bölüm daha sonraları hamamın kapasitesini arttırmak için eklenmiş

olabilir. Ayrıca bu bölümün kuzeyinde agora bulunmasından dolayı burasının sosyal tesislerin kurulduğu bir bölüm olabileceği de düşünülmektedir.

Gisacum Flavius Hamamı, Aphrodisias Hadrianus Hamamı ve Hierapolis Merkezi hamamı plan bakımından benzer hamamlardır. Bunun yanında Laodikeia Güney Hamam-Gymnasiumundaki gibi yanında stadyum bulunması bakımından da Milet Faustina Hamamı benzerlik göstermektedir. Ayrıca iki caldariumu ayıran koridor nedeniyle Tabae Hamamı benzetilebilir. Bunun yanında burada bulunan I nolu salon olarak adlandırılan ve Ambulacrum olarak kullanıldığı düşünülen bölüm, Milet Faustina Hamamı, Magnesia Gymnasiumu, Pergamon Hellenistik Gymnasium, Ephessos Doğu Hamamı ve Alexandria Troas Hamam-Gymnasiumu ile benzerlik göstermektedir. Ayrıca Laodikeia Güney Hamam-Gymnasium yapısının IV nolu salon olarak adlandırılan Caldarium bölümü ise nişler bakımından Aphrodisias Hadrianus Hamamı, Hierapolis Merkezi Hamam, Sardes Gymnasium Hamamları ve Samos'daki Roma Hamamı'nın Hadrianus Dönemi caldariumuna benzemektedir.

Laodikeia Doğu Hamamı, ortada caldarium ve yanlarda yardımcı diğer salonların bulunduğu, Krencker'in belirlediği hamam tipolojisine göre bazı salonları çift olan hamam tipindedir. Doğu yönünde bulunan kuzey-güney doğrultulu salonun apoditerium olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Hierapolis Büyük Hamam ve Kuzey Hamamı ile yakın bir benzerlik göstermektedir. Ortada merkezi yıkanma odası ve yanlarda yardımcı simetrik odalar bulunmaktadır. Ancak Hierapolis Kuzey Hamamı'nda caldarium bölümü enlemesine düzenlenmiştir. Bunun yanında Magnesia Gymnasiumu ve ayrıca caldarium planı bakımından da Milet Faustina ve Pergamon Doğu Hamamı ile benzerlik gösterir. Bunun yanında Doğu Hamamı'nın III nolu salon olarak adlandırılan caldariumundaki niş uygulaması Ephessos Doğu Hamamının caldariumunun kuzey duvarı üzerinde, İtalya Civitavecchia Taurine Hamamı'ndaki uygulamalar ile benzemektedir. Ancak kısa kenarda bulunan nişler dışında Milet Faustina Hamamı ve Pergamon Yukarı Gymnasiumu ile de benzerlik göstermektedir. IV nolu salon olarak adlandırılan Apoditerium ise Magnesia Gymnasium Hamamları, Caserma Hamamları ve Termessos Hamam-Gymnasiumun ambulacrumu ile benzerlik göstermektedir.

Laodikeia Batı Hamamı ise Merkezi Hamam'da olduğu gibi sıralı plan tipindedir. Doğu-batı doğrultulu uzanan yapıda salonlar birbirine paralel olarak kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır. En doğuda caldarium olarak adlandırılan bölümün doğusunda bir çıkıntı bulunmaktadır. Bu çıkıntı nedeniyle asimetrik planlı hamamlar

tipolojisine alanlar da vardır. Salonlar arası geçişler yine Merkezi Hamam'da olduğu gibi kemerlerle sağlanmıştır. Asimetrik planından ötürü Milet Faustina Hamamı ile benzerlik göstermektedir. Ancak Milet Faustina Hamamı'nda bu çıkıntı bölüme yardımcı odalar yapılmıştır. Diğer Asimetrik planlı hamamlara örnek olarak Pergamon Yukarı Gymnasium Doğu ve Batı Hamamları, Ephessos Skolastika Hamamı, Lykia'da Arykanda Hamamı, Patara Hamamı, Pınara Hamamı, Tlos Hamamı, Kadyanda Hamamı verilebilir. Salonların sıralı bir şekilde diziliminden dolayı Side Liman Hamamı (M.S. 2.yy) ve Laodikeia Merkezi Hamam ile benzerlik göstermektedir

Laodikeia'da kazısı halen devam eden tek hamam yapısı olan Merkezi Hamam'da sıralı hamam tipi uygulanmıştır. Kuzey-güney doğrultulu uzanan yapıda salonlar birbirine paralel olarak doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Burada yapının kuzeyinde, agoranın kenarında daha sonradan yapının kapasitesini arttırmaya yönelik ek bir bölüm inşa edilmiştir (Güney Hamam-Gymnasiumu'nda görüldüğü gibi). Burada ele geçirilen bulgular kazılar sonucunda kesinlik kazanmıştır. Plan tipi bakımından Lykos Vadisi'ndeki Hierapolis Güney Hamamı, Hierapolis Kuzey Hamamı ve Tripolis Hamamı ve salonların sıralı bir şekilde diziliminden dolayı Side Liman Hamamı ile benzerlik göstermektedir. Ayrıca Aizanoi Hamamı ve Aphrodisias Hadrianus Hamamı ile de benzer özellikleri bulunmaktadır. Caldarium bölümü plan bakımından Aphrodisias Hamam-Gymnasiumuna benzemektedir. Caldariumundaki nişler ise Hierapolis Güney Hamamı, Laodikeia Güney Hamam-Gymnasiumu ve Laodikeia Batı Hamamı ile benzemektedir. Bunun yanında caldariumda iki kısa kenar önünde bulunan havuzlar bakımından Anadolu'daki Ephessos Varius Hamamı ve Ephessos Tiyatro Hamam-Gymnasiumuna, İtalya'da ise Pompeii Merkezi Hamamına benzemektedir.

Yegül'e göre; "*Anadolu'da plan tipleri bakımından belli sınırlar çizildiği zaman Karya ve güneybatı Anadolu'da Aphrodisias, Hierapolis, Laodikeia ve Tripolis hamam-gymnasium kompleksleri Menderes vadisindekilerden farklı bir grup oluşturmuşlardır. Böylece bölgede bağımsız bir Karya İmparatorluk tipi yaratmışlardır*"²⁵⁵. Yaratılan bu plan tipi, Laodikeia Hamamları örneğinde incelendiğinde, genel olarak birbirine paralel olarak yerleştirilmiş salonlardan oluşan kompleks yapılarıdır. Ancak Laodikeia Hamamları bu benzer bölge hamamları arasında farklı bir yere sahiptir. Bu fark Laodikeia'nın bölgedeki nüfus bakımından en büyük ve ekonomik olarak da en zengin

²⁵⁵ Yegül 2000, 236. 270.

kent olmasıyla ilgilidir. Laodikeia'daki Hamamlar daha anıtsal boyutlarda kompleks yapılardır.

Mimari açıdan ise Laodikeia hamamlarının bölgedeki Roma Dönemi hamam mimarisine birçok katkısı olmuştur. Bölgenin en önemli kenti olduğu için burada inşa edilen yapılar diğer bölge kentleri için örnek teşkil etmiş olmalıdır. Özellikle sonradan inşa edilen ek salonlar ve yapıya işlevsellik kazandıran bölümlerin yapılmış olması önemlidir. Bu konu Büyükkolancı tarafından önemsenmiştir. Büyükkolancı, “*Yapı önce sıra düzenli iken bu planın getirdiği zorlukları gidermek, insanların frigidariumu daha çok kullanmaları için ana salonların kuzeyine, bazilika planına benzer, doğusunda apsisli apoditerium ve frigidarium ekledi ve hamamın kapasitesinin artırılması sağlandı*” der²⁵⁶. Kentteki ve bölgedeki diğer hamamlarda bu mimari çözümlerden faydalanarak benzer bölümler inşa edilmiş olmalıdır. Eğer bu görüşten yola çıkılarak düşünürsek Güney Hamam-Gymnasiumu'nda bu tür bir uygulamanın yapıldığını söyleyebiliriz. Yegül'e göre ise bu tarz ek salonlar, genel olarak asimetrik planlı hamamlarda uygulanmıştır. Bunun dışında bu uygulama Laodikeia'ya özgü bir düzenlemedir.

Laodikeia Hamamlarının kendine özgü özellikleri ve diğer Roma Dönemi hamamlarından farklılaştığı kısımlar vardır. Laodikeia'daki hamamlardan sadece Merkezi Hamam dışında kazısı yapılan bir hamam daha yoktur. Bunun için bazı özellikler tam olarak saptanamamaktadır. Sadece plan üzerinde kimi saptamalarda bulunmak mümkündür. Bu kendine özgü özellikler arasında öncelikle, sonradan yapılan ek salonlar bulunmaktadır. Düzenlemeler genel olarak halkın daha fazla zaman geçirdiği apoditerium ve frigidarium bölümlerinde yapılmıştır. Roma'daki hamamlardan ayrılan özelliği ise tamamen Anadolu özellikleri barındırması ve bunun yanında aynı dönemin yapısı olmasıdır.

Laodikeia'da özellikle Merkezi Hamam ve Güney Hamam-Gymnasium yapılarının yakınında bulunan su dağıtım terminalleri dikkat çekmektedir. Terminaller ile hamamlar arasında yakın bir bağ bulunmaktadır. Ancak kentin tümüne su sağlamayı amaçlayan bu terminaller sadece hamamların inşa edildiği yerlere göre konumlandırılmamıştır. Çünkü terminaller tüm şehre su sağlamak gibi genel bir göreve sahiptir. Olasılıkla bu hamamlar su dağıtım terminallerinin yakınına inşa edilmiştir. Bu

²⁵⁶ Büyükkolancı 2007, 472.

sayede hamamda ihtiyaç duyulan su gereksinimi kolaylıkla sağlanmıştır. Su dağıtım terminalleri, hamamların inşa edileceği yerleri kısmen de olsa belirler duruma gelmiştir.

Sonuç olarak Laodikeia Hamamları, Laodikeia tarihine paralel olarak kentin gelişip zenginleşmeye başladığı ve depremlerin azaldığı İmparator Hadrianus Dönemi'nden başlayarak M.S. 2. yy sonlarına kadar planlanıp inşa edilmişlerdir. Bunlar içinde Caracalla Dönemi'nde yapılanlar da olabilir. Laodikeia Hamamlarına has ek yapılar olasılıkla M.S. 3. yy depremleri sonrası İmparator Diocletianus Dönemi'nde (M.S. 284–305) yapılmış olmalıdır. Kentin susuzluk nedeniyle terk edilmesi öncesi hamamların kapanması söz konusudur.

KAYNAKLAR

- Abbasoğlu, H. (1965).** *Side Büyük Hamamı* (Basılmamış Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Abbasoğlu, H. (1982).** *Pamphylia Bölgesi Roma Devri Hamamları*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Alp, S. (1972).** *Konya civarında Karahöyük Kazılarında Bulunan Silindir ve Damga Mühürleri*, Ankara.
- Anadolu (Usman), M. (2000).** *Roma İmparatorluk Dönemi Mimarlık Yapıtları*, İstanbul.
- Anderson, J. G. C. (1897).** *Summer in Frygia I*, JHS, XVII, London, s. 409–410.
- Anderson, J. G. C. (1898).** *Summer in Frygia II*, JHS, VXXVIII, London.
- Akurgal, E. (2000).** *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul.
- Aran, B. (1971).** *Anadolu'da Roma Devri Mimarisi*, İstanbul.
- Arundell, F. V. J. (1828).** *A Visit to the Seven Churches of Asia*, London.
- Baysal, H. (2000).** “Lycos Vadisindeki Antik Kentler”, *Lycos Vadisi Türk Arkeoloji Araştırmaları*, F. D’Andria ve F. Silvestrelli (Ed), Ankara, s. 44.
- Bean, G.E. (1987).** *Karia*, (Çev: B. Akgüç), İstanbul.
- Bean, G.E. (1980).** *Turkey Beyond the Meander*, London.
- Bejor, G. (2000).** “Per Una Ricerce di Laodikea Ellenistica”, *Laodikea di Frigia I*, Roma.
- Boethius, A. ve Perkins J.B. (1970).** *Etruscan and Roman Architecture*, London.
- Brödner, E. (1977).** *Zur Entwicklungsgeschichte des Bades*, A.W 4, Mainz am Rhein, s. 45–56.
- Brödner, E. (1983).** *Die Römischen Thermen und das Antike Badewesen*, Darmstadt.
- Buckler, W.H. ve Calder W.M. (1939).** “Monuments and Documents from Phrygia and Northern Caria” *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, vol. VI, Manchester.
- Büyükkolancı, M. (2005).** “Hamam Bazilika Kazı Çalışmaları”, C. Şimşek, “2003 yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı” içinde, 26.KST, Cilt 1 Ankara, s. 311–312.
- Büyükkolancı, M. (2006a).** “Hamam Bazilika Kazı Çalışmaları”, C. Şimşek, “2004 yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı” içinde, 27. KST, Cilt 1, Ankara, s. 427–428.

- Büyükkolancı, M. (2006b).** “Laodikeia ve Hierapolis Hamamlarının Kazı Sonuçlarına Göre İki Kentin Son Dönemleri”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Denizli, s. 52–83.
- Büyükkolancı, M. (2007).** “Hamam Bazilika Kazı Çalışmaları”, C. Şimşek, “2005 yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı” içinde, 28. *KST*, Cilt 1, Ankara, s. 469–472.
- Chandler, R. (1775).** *Travels in Asia Minor, an Account of a Tour Made at Expense of the Society of Dilettani*, Oxford.
- Chandler, R. (1825).** *Travels in Asia Minor and Greece*, Oxford.
- Cicero, Marcus Tullius Cicero, In Verrem, Actio Prima** ,(Çev: C.D. Yonge), London, 1903.
- Cramer, J. A. (1832).** *Geographical and Historical Description of Asia Minor*, Oxford.
- Cousin, C. ve Deschamps, G. (1888).** *Inscriptions Magnesie de du Meandare*, Paris.
- Çığ, M. İ. (2000).** *Gilgames Tarihte İlk Kral Kahraman*, İstanbul.
- Dalby, A. ve Grainger, S. (2001).** *Antik Çağ Yemekleri ve Yemek Kültürü* (çev: Betül Avunç), İstanbul.
- Daşbacak, C. (2006).** *Lycos Vadisi Hamam Yapıları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Davis, E.J. (2006).** *Anadolu-Anatolica*, (Çev: Funda Yılmaz), İstanbul.
- Deighton, H. (1999).** *Roma Yaşantısında Bir Gün*, İstanbul.
- DeLaine, J. (1988).** *Recent Research on Roman Bahts*, JRA, 1, Michigan.
- Dictionnaire Archeologique des Techniques 1963**, Dictionnaire Archeologique des Techniques, *Bain*, Paris.
- Duncan-Jones, R. (1982).** *The Economy of the Roman Empire*, Cambridge.
- Erhat, A. (1972).** *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul.
- Farrington, A. (1978).** *Imperial Bath Buildings in South-West Asia Minor* (Roman Architecture in Greek World, Sarah Mcready-F.H. Thompson), London.
- Farrington, A. (1995).** *The Roman Baths in Lycia an Architectural Study* (Likya’daki Roma Hamamları Mimari Araştırmaları), Ankara.
- Fellows, C. (1839).** *A Journal Written During an Excursion in Asia Minor*, London.

- Gagniers, J. (1969).** *Laodicee du Lycos Le Nymphée, Campagnes, 1961–1963*, Quebec-Paris.
- Ginouves, R. (1962).** *Balaneutike-Recherches Sur Le Bain Dans L'antiquite Grecque*, Paris.
- Ginouves, R. vd, (1969).** *Laodicee du Lycos- Le Nymphée, Campagnes 1961–1963*, Quebec-Paris.
- Gruben, G. ve Krause, C. (1965).** *Lexion der Alten Welt*, Stuttgart.
- Head, B. von. (1911).** *Historia Numorum a Manual of Grek Numismatics*, London.
- Head, B. von. (1906).** *Catalogue of the Grek Coins of Phrygia*, London.
- Herodotos, Historiai (Herodot Tarihi)**, (Çev: Müntekim Ökmen), İstanbul, 2004.
- Hesiodos, İşler ve Günler**, (Çev: S. Eyüpoğlu-A. Erhat), Ankara, 1991.
- Homeros İlyada**, Homeros, *İlyada* (Çev: A. Erhat-A. Kadir), İstanbul, 1998.
- Homeros Odysseia**, Homeros, *Odysseia*, (Çev: A. Erhat-A. Kadir), İstanbul, 1996.
- Humann, C. vd, (1898).** *Altertümer von Hierapolis*, Berlin.
- Iuvenalis, Satires** (çev: Pierre de Labriolle), Paris, 1921.
- İncil, Yeni Ahit, Luka, Pavlus'tan Koloselilere Mektup**, Bölüm 1, 2, 4, 13, 15, 16.
- Kramer, S.N. (1995).** *Tarih Sümer'de Başlar*, (Çev: M.İ. Çığ), Ankara.
- Kretschmer, F. (2000).** F. Kretschmer, *Resimlerle Antik Roma'da Mimarlık ve Mühendislik (Z. Zühre İlkelen)*, İstanbul.
- Ksenophon Anabasis, Anabasis, (Onbinlerin Dönüşü)**, (Çev: T. Gökçül), İstanbul, 1985.
- Ksenophon Yunan Tarihi (M.Ö. 430–354), Yunan Tarihi**, (Çev: S. Sinanoğlu), Ankara, 1999.
- Laborde, L. (1838).** *Voyage de L'Asie Mineure*, Paris.
- Lawrence, A.W. (1957).** *Greek Architecture*, London.
- Leake, W.M. (1824).** *Journal of a Tour in Asia Minor*, London.
- Mansel, A.M. (1999).** *Ege Yunan Tarihi*, Ankara.
- Martialis, Epigrams** (Çev: W.C.A. Ker), London, 1968.

- Magie, D. (1950).** *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ, Vol. I-II*, Princeton.
- Malay, H. (1983).** H. Malay, “Batı Anadolu’nun Antik Çağdaki Ekonomik Durumu”, *Arkeoloji Sanat Tarihi Dergisi II*, İzmir, 50–61.
- Naumann, R. (1985),** *Eski Anadolu Mimarlığı*, (Çev: B. Madra), Ankara.
- Nielsen, I. (1990).** *Thermae et Balnea, The Architecture and Cultural History of Roman Public Bath*, I Text, Aarhus University Pres.
- Nielsen, I. (1999).** “Early Provincial Baths and Their Relations to Early İtalic Baths”, *Roman Bath and Bathing, Proceeding of the First İnternational Conference on Roman Baths Held at Baht*, England, 30 March–4 April 1992, Ed. J. DeLaine and D.E. Johnston, Poertsmoth, Rhode Island, s. 35–48.
- Pasquinucci, M. (1989).** *Terme Romane e Vita Quotidiana*, Modena.
- Pausanias, Pausanias,** *Descriptions of Greece* (Çev: W.H.S. Jones), London, 1935.
- Plinius, Plinius,** *Naturalis Historia* (Pliny Natural History), (Çev: H.R. Rackman), London, 1958.
- Pococke, R.A. (1745).** *A Description of the East and Other Countries II*, London.
- Ramsay, W.M. (1895)** *The Cities and Bishoprics of Phrigia, I.*, Oxford.
- Ramsay, W.M. (1962).** *The Historical Geography of Asia Minor*, Amsterdam.
- Rivoria, G.T. (1925)** *Roman Architecture*, Oxford.
- Rook, T. (1978).** “The Development and Operation of Roman Hypocausted Baths”, *JAS.*, Volume 5, New York, s. 269-282.
- Ruge, W. (1924).** *Laodikeia*, RE XII–1, Stuttgart.
- Sarre, F. (1998).** *Küçük Asya Seyahati*, (Çev: D. Çolakoğlu), İstanbul.
- Sevin, V. (2001).** *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası I*, Ankara.
- Sherwood, A.N. (2000).** *Roman Architectural Influence in Provincia Asia: Augustus to Severus Alexander I-II*, (Thesis of Ph. D, Princetone University, June 2000), Princeton.
- Smith, T. (1674).** “Epistulae duae qurun altera”, *Septem Asia Ecclesiarum et Constantinopoleos Notitam Continet*, Oxford.
- Sperti, L. (2000).** “Ricognizione Archeologica a Laodiceia di Frigia 1993–1998”, G. Traversari, *Laodikeia di Frigia*, Roma, 2000, s. 29–103.

- Spoon, J. ve Wheeler, G. (1679).** *Voyage d'Italie de Dalmatie de Grece, et du Lavant fait Les annees 1675–1676*, Amsterdam.
- Strabon,** *Geographika, Antik Anadolu Coğrafyası*, (Çev: A. Pekman), İstanbul, 2000.
- Şimşek, C. (1998).** “Laodikeia Ana Küme Girlandlı Lahitleri”, *Arkeoloji Sanat*, 85, İstanbul, s. 1–28.
- Şimşek, C. (2004).** “2003 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı”, 26. *KST 1*, Ankara, s. 305–320.
- Şimşek, C. (2005).** “2004 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı”, 27. *KST 1*, Ankara, s. 419–434.
- Şimşek, C. (2006a).** “2005 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı”, 28. *KST 1*, Ankara, s. 455–479.
- Şimşek, C. (2006b).** “Laodikeia’ dan Lâdik’e Denizli”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Denizli, s. 38–43.
- Şimşek, C. (2007).** *Laodikeia (Laodikeia ad Lycum)*, İstanbul.
- Şimşek, C. ve Ceylan, A. (2003).** “Laodikeia’ da Tespit Edilen Bir Deprem”, *Archivum Anaticum Anadolu Arşivleri*, Cilt VI, sayı:1, Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Yayını, Ankara, s. 147–148.
- Şimşek, C. ve Büyükkolancı, M. (2006).** “Laodikeia Antik Kenti Su Kaynakları ve Dağıtım Sistemi”, *Adalya XI*, Antalya, s. 83–93.
- Texier, C.H. (1862).** *Asie Mieuse. Description Geographique, Historie et Archaeologique des Provinces et Des Villes de la Chersonnes d’Asie*, Paris.
- Texier, C.H. (2002).** *Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, cilt II, (Çev: Ali Suat), İstanbul.
- Thorpe, M. (2002).** *Roma Mimarlığı*, (Çev: Rıfat Akbulut), İstanbul.
- Thureau-Dangin (1921).** Thureau-Dangin, *Rituel Accadiens*, Paris.
- Traversari, G. (1994).** “1993’te Frigya Kenti Laodicea’da Yapılan Araştırma”, *XII. AST.*, Ankara, s. 69-71.
- Traversari, G. (1996).** “1994 Yılında Laodiceia’da (Frigya) Yapılan Arkeolojik İnceleme”, *XIII. AST.*, 2.Cilt, Ankara, s. 81-83.
- Traversari, G. (2000).** “La Situazione Viaria Di Laodicea Alla Luce Delgi Itinerari Romani”, *Laodikea di Frigia*, I, Roma.
- Umar, B. (1993).** *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, İstanbul.

Ünsal, B. (1973). *Mimarlık Tarihi*, İstanbul.

Vitruvius, *Ten Books On Architecture*, (çev: Frank Granger), London, 1955.

Ward, R.B. (1992). “Women in Roman Baths”, *Harward Theological Review*, 85, 2, s. 125–147.

Weber, G. (1898). “Die Flüsse von Laodicea”, *Mittheilungen Des Kaiserlich Deutschen Arhaeologischen Institus*, Band XXIII, Athen.

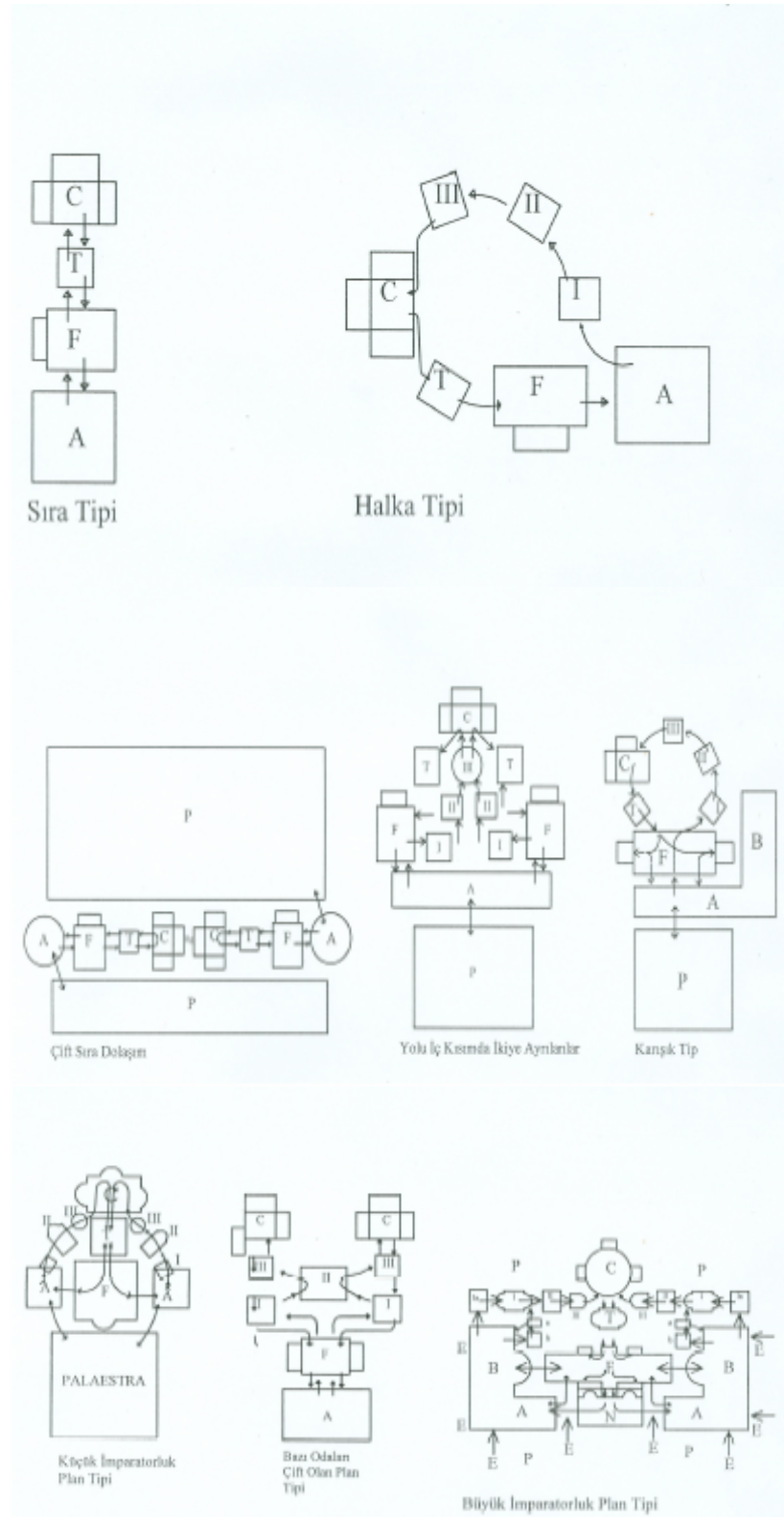
Weber, G. (1905). *Untersuchungen Zur Geschihte des Kaser Hadrianus*, Leipzig.

Yegül, F. (1992). *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, New York.

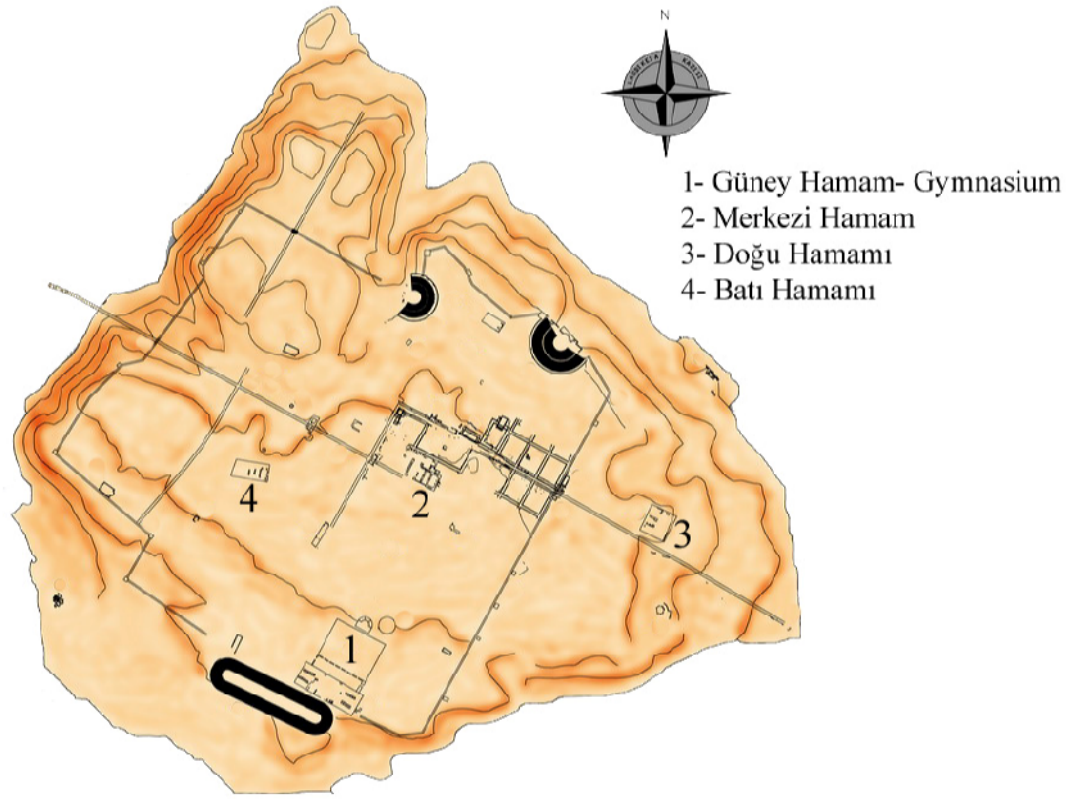
Yegül, F. (2003). “Cilicia at the Crossroads: Transformations of Baths and Bathing Culture in the Roman East”, *Olba VIII*, Mersin, s. 55–72.

Yegül, F. (2006). *Antik Çağ’da Hamamlar ve Yıkanma*, İstanbul.

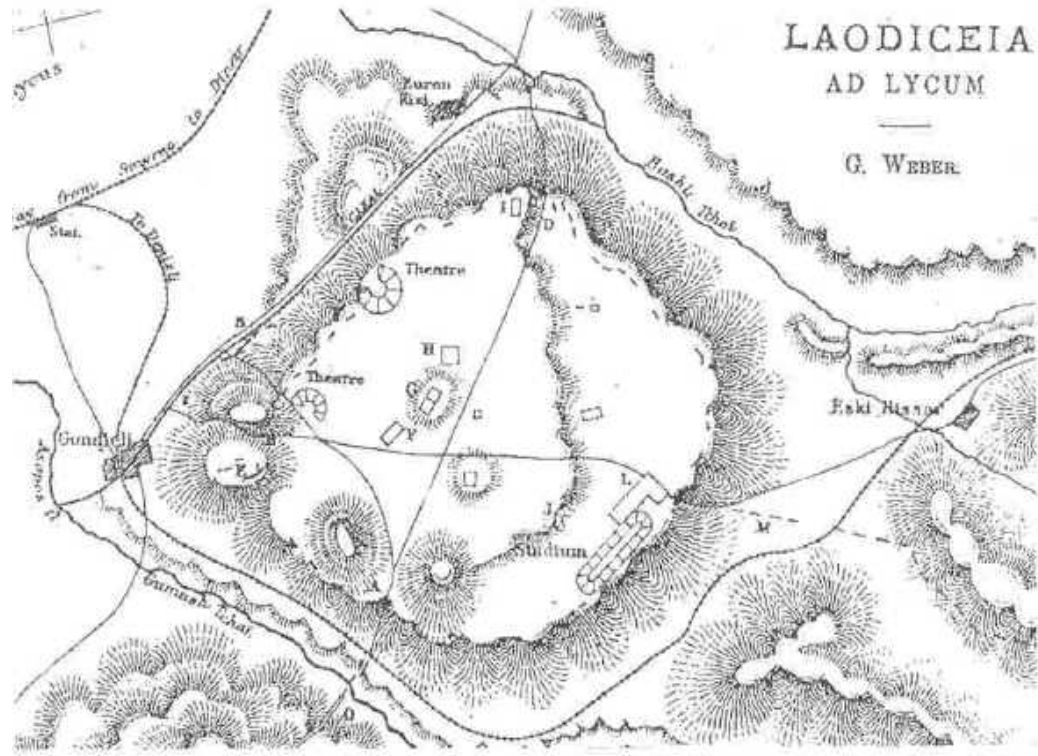
PLANLAR

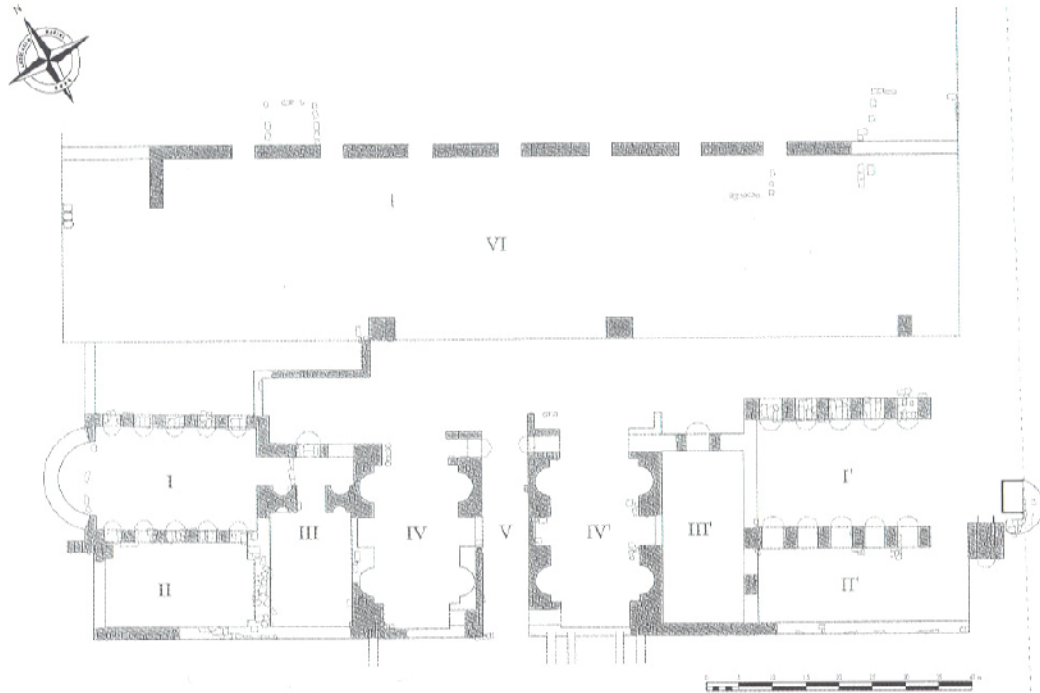
Plan 1. Krencker'e göre hamam tipolojisi. (Yegül 2006, Fig. 154.)

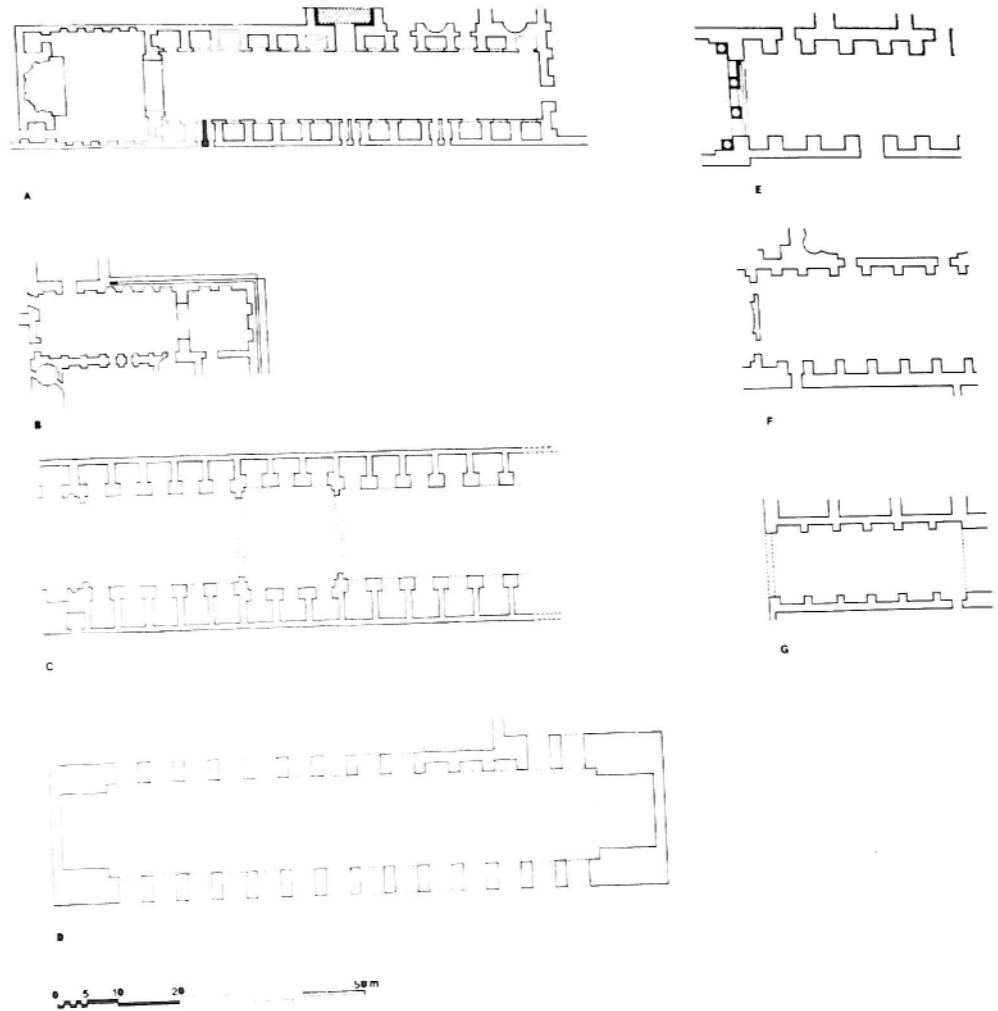
Plan 2. Laodikeia kent planı. (Laodikeia kazı arşivinden alınmıştır)

Plan 3. Weber'in çıkarttığı ilk kent planı. (Şimşek 2007, Res. 7d)

Plan 4. Laodikeia Güney Hamam-Gymnasium yapısı planı. (Traversari 2000, Fig.18.)

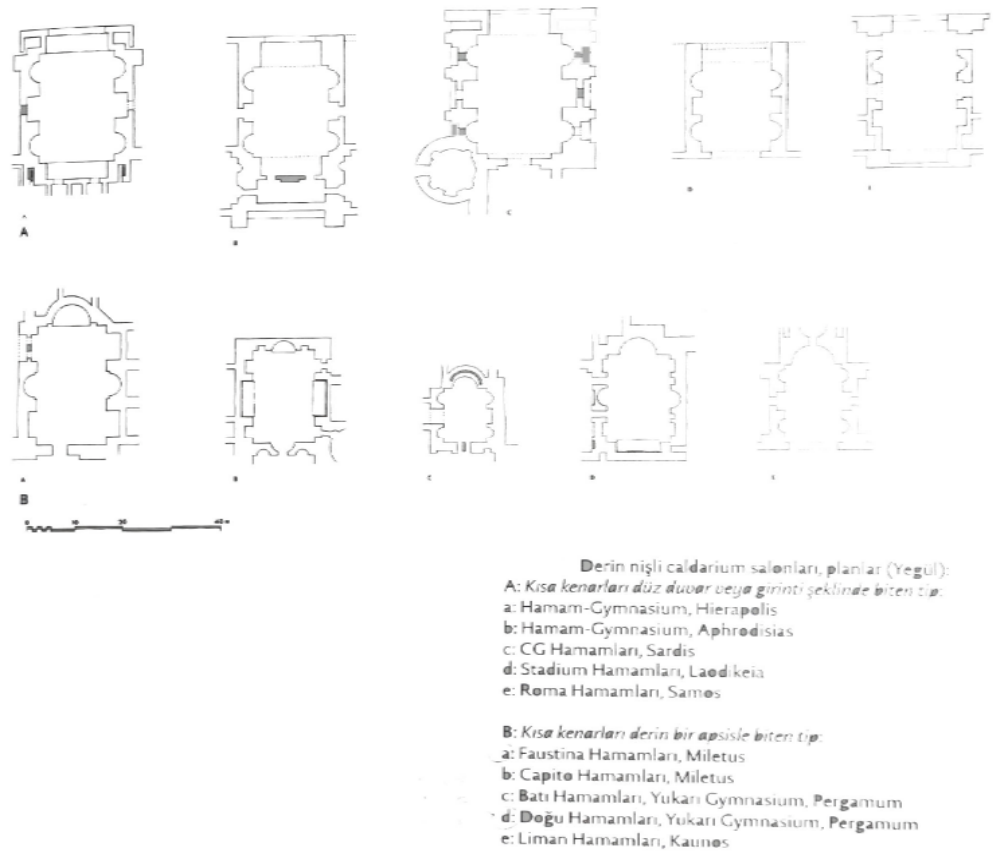

Payelerle sınırlanan uzun salonlar (ambulacra) planlar (Yegül):
 A: Faustina Hamamları, Miletus
 B: Doğu Hamamları, Yukarı Gymnasium, Pergamum
 C: "Gymnasium" Hamamları, Magnesia ad Meandrum
 D: "Caserma" Hamamları, Magnesia ad Meandrum
 E: Liman Hamam-Gymnasium'u, Ephesus
 F: Çankırıkapı Hamamları, Ankara
 G: Hamam-Gymnasium, Termessus

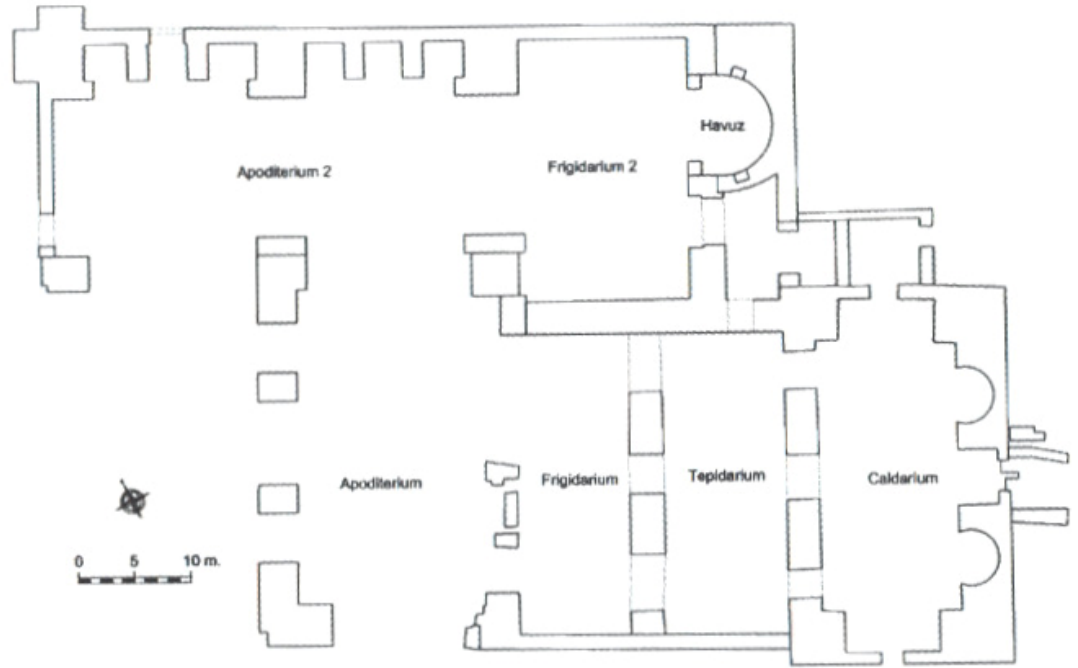
Plan 5. Ambulacrum (Apoditerium) planları. (Yegül 2006, Fig. 134.)

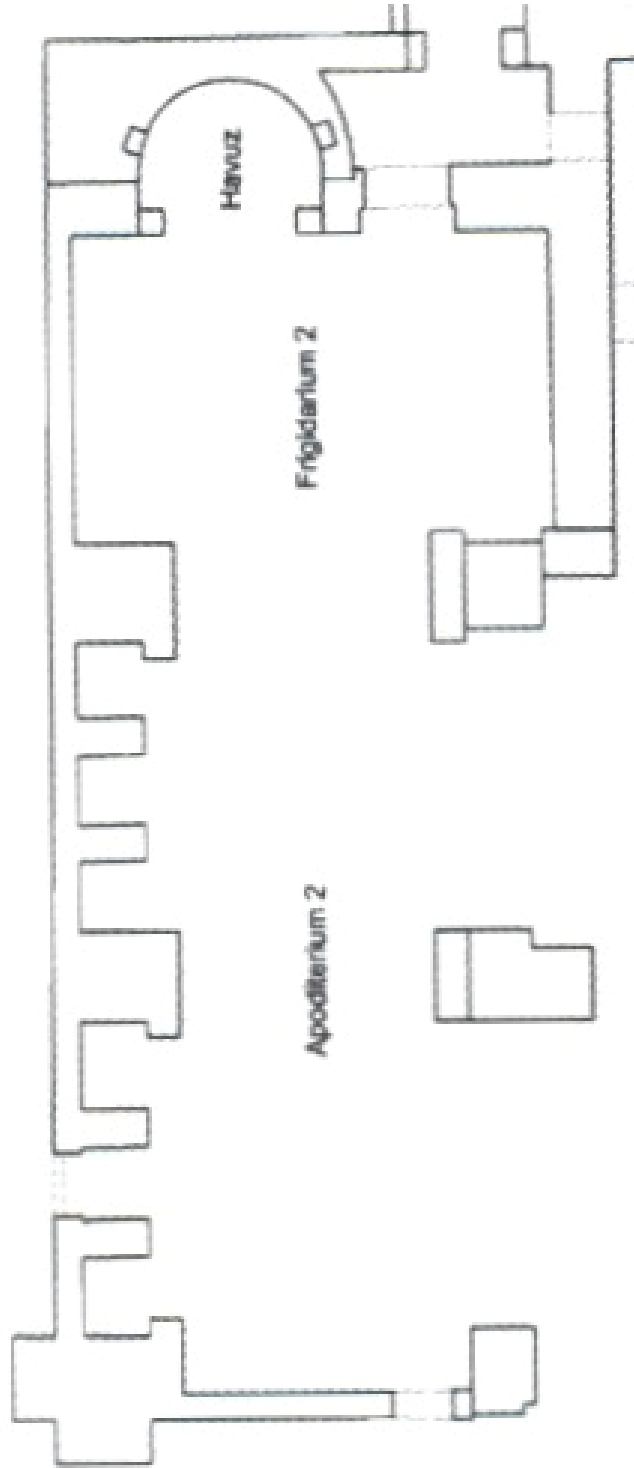
Plan 6. Çıkıntılı Payeli Caldarium Salonları. (Yegül 2006, Fig. 318.)

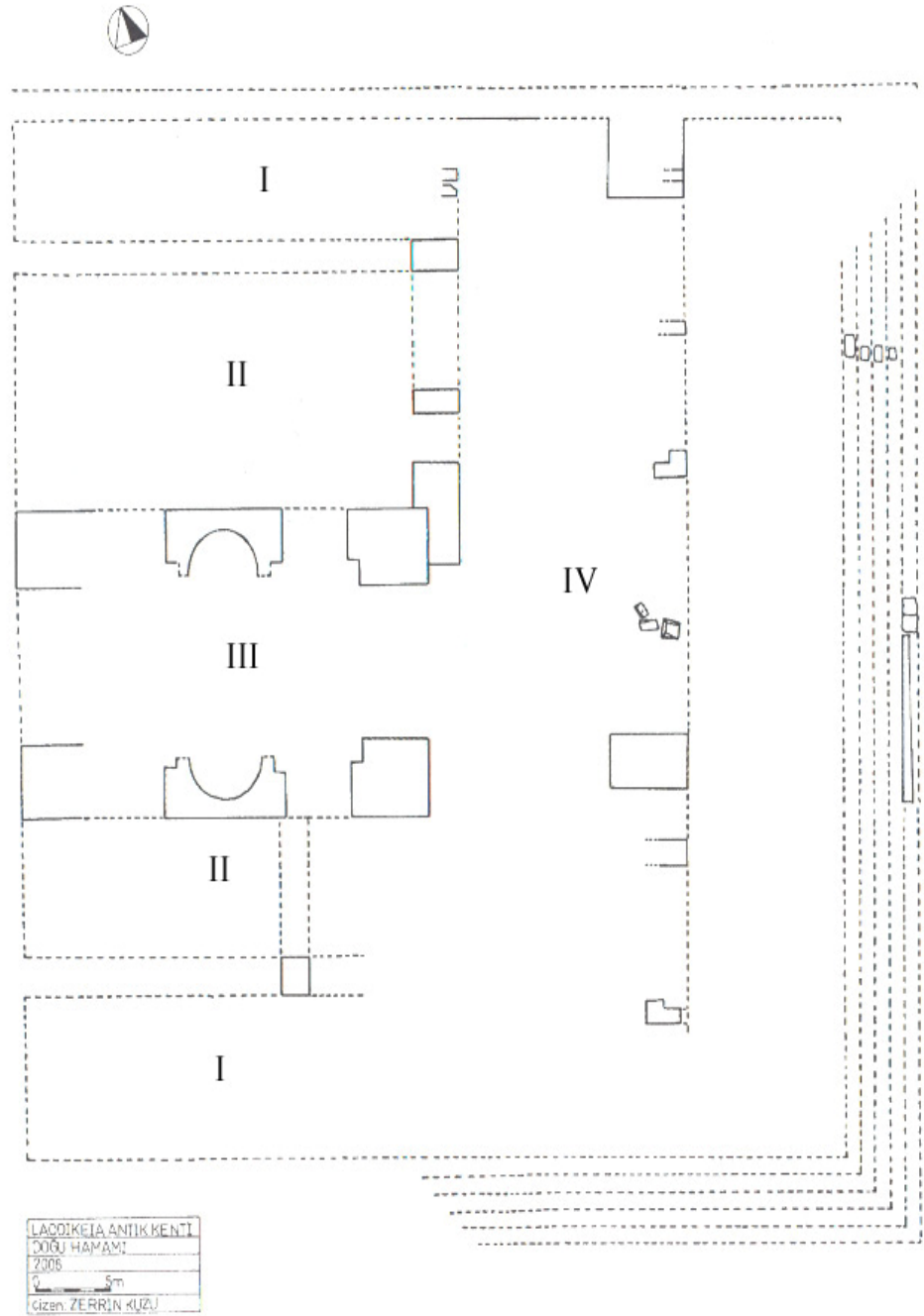
Plan 7. Derin Nişli Caldarium Salonları. (Yegül 2006, Fig. 319.)

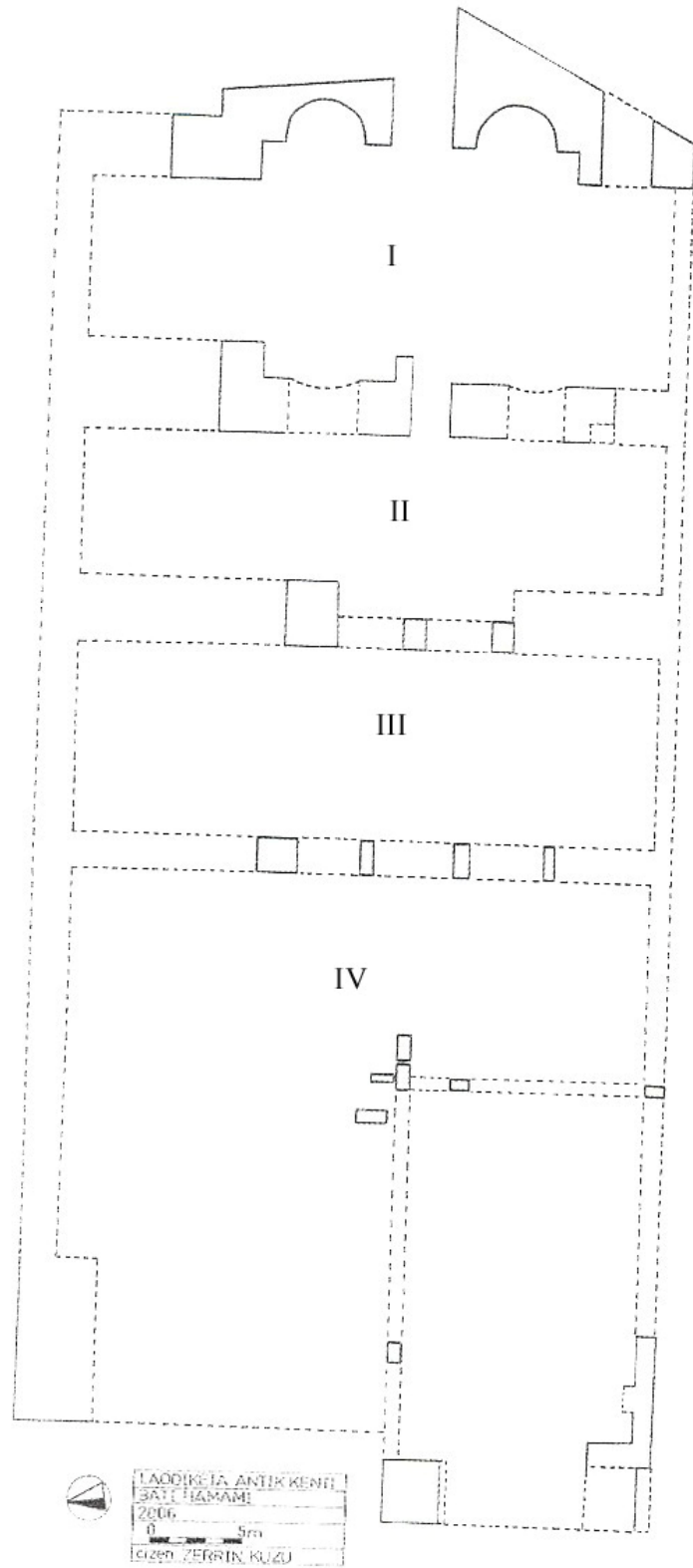
Plan 8. Merkezi Hamam Planı. (Şimşek 2007, Res. 65d.)

Plan 9. VI Nolu Salon (II. Apoditerium ve Apsisli Salon II. Frigidarium).
(Şimşek 2007, Res. 65d.)

Plan 10. Laodikeia Doğu Hamamı Planı.

Plan 11. Laodikeia Batı Hamamı Planı.

RESİMLER

Resim 1. Lykos Vadisi'nin uydudan görünümü. (Google Earth'den alınmıştır.)

Resim 2. Uydu fotoğrafından Laodikeia'nın genel görünümü. (Şimşek 2007, Res. 21.)

Resim 3. Pompeii Forum Hamamları'nda büyük bir çembere bağlanmış halde çeşitli boyutlarda strigilis ve ampullalar. (Yegül, 1992, fig. 33–34)

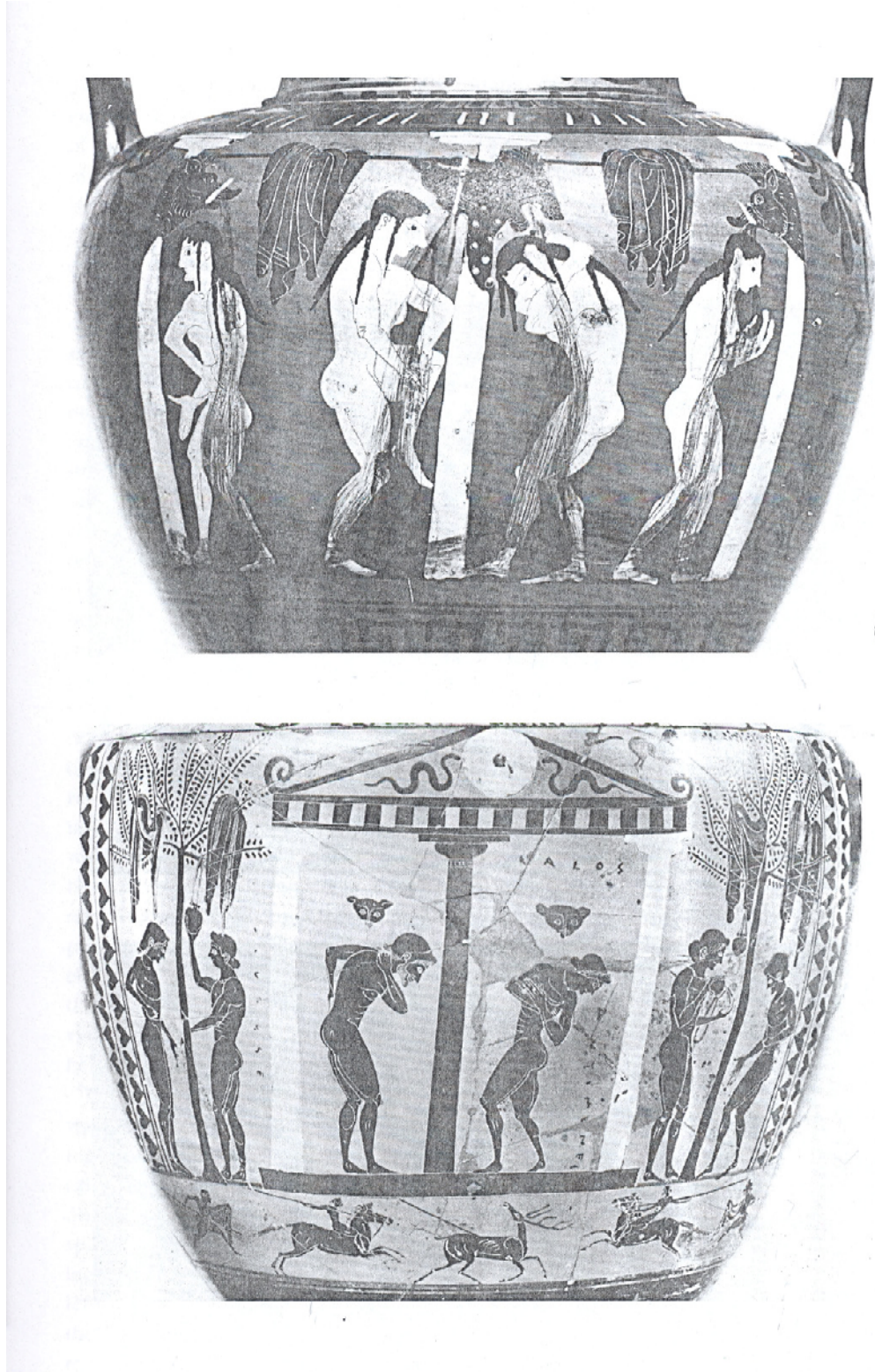
Resim 4. Apoditeriumunda eşyaları koymak için ayrılmış bölümler. (Pasquinucci 1989, fig. 44).

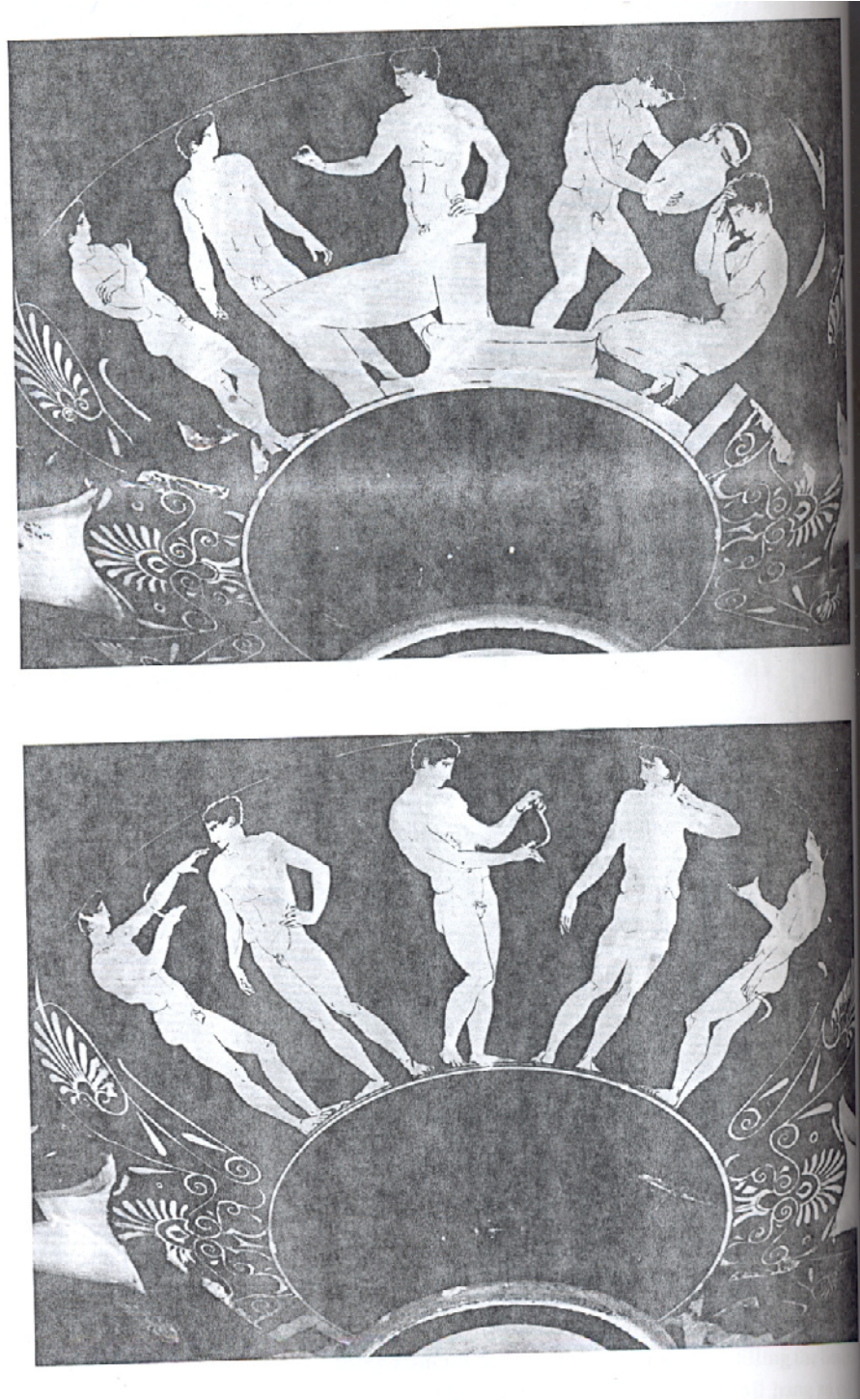
Resim 5. Timgad Müzesi'nden üzerinde iyi banyolar dileyen ve terlikler bulunan bir mozaik. (Nielsen 1990,fig. 46)

Resim 6. Kırmızı figürlü krater üzerinde yıkanma sahnesi. (Yegül, 1992, fig. 15)

Resim 7. Üstte kırmızı figür bir kap üzerinde dört kadın yıkanırken betimlenmiştir. Altta ise siyah figür bir hydria üzerinde palaestrada sporcular yıkanırken görülmektedir. (Yegül 1992, fig. 19–20)

Resim 8. Kırmızı figür kyliks üzerinde sporcuların yıkanma sahnesi betimlenmiştir. (Yegül 1992, fig. 21)

Resim 9. Roma Armerina Villası'ndan bikinili kadın akrobat mozağı. (Nielsen 1990, fig. 45)

Resim 10. Laodikeia' ya su sağlayan traverten ikiz hat ve traverten hat üzerinde yer alan emniyet ve temizleme deliği. (Şimşek 2007, Res. 29d, 29e)

Resim 11. Laborde gravüründe Laodikeia su kemerleri. (Şimşek 2007, Res. 29c)

Resim 12. I. Su Dağıtım Terminali.

Resim 13. II. Su Dağıtım Terminali. (Laodikeia kazı arşivinden alınmıştır)

Resim 14. II. Su Dağıtım Terminali. (Laodikeia kazı arşivinden alınmıştır)

Resim 15. Laodikeia Güney Hamam-Gynmasium ve stadyum yapısı. (Traversari 2000, Tav. XI)

Resim 16. Güney Hamam- Gymnasium yapısı ambulacruma ait kemerler.

Resim 17. Güney Hamam- Gymnasium yapısı doğu ambulacrumu.

Resim 18. Güney Hamam-Gymnasium VI nolu Salonun Doğu-Batı Yönlü Görünümü.

Resim 19. Merkezi Hamamın Hava Fotoğrafı. (Laodikeia kazı arşivinden alınmıştır)

Resim 20. Merkezi Hamamın tuğla-harçlı tonoz örtüsü parçası. (Caldarium)

Resim 21. Merkezi Hamamın tuğla-harçlı tonoz örtüsü parçası. (Tepidarium)

Resim 22. Merkezi Hamam Caldariumu.

Resim 23. Merkezi Hamam Caldariumu Tonoz Tuğlaları.

Resim 24. Merkezi Hamam Caldariumunun Doğu Külhanı.

Resim 25. Merkezi Hamam Caldariumunun Kuzey Külhanı.

Resim 26. Merkezi Hamam Caldariumunun Güney Havuzu.

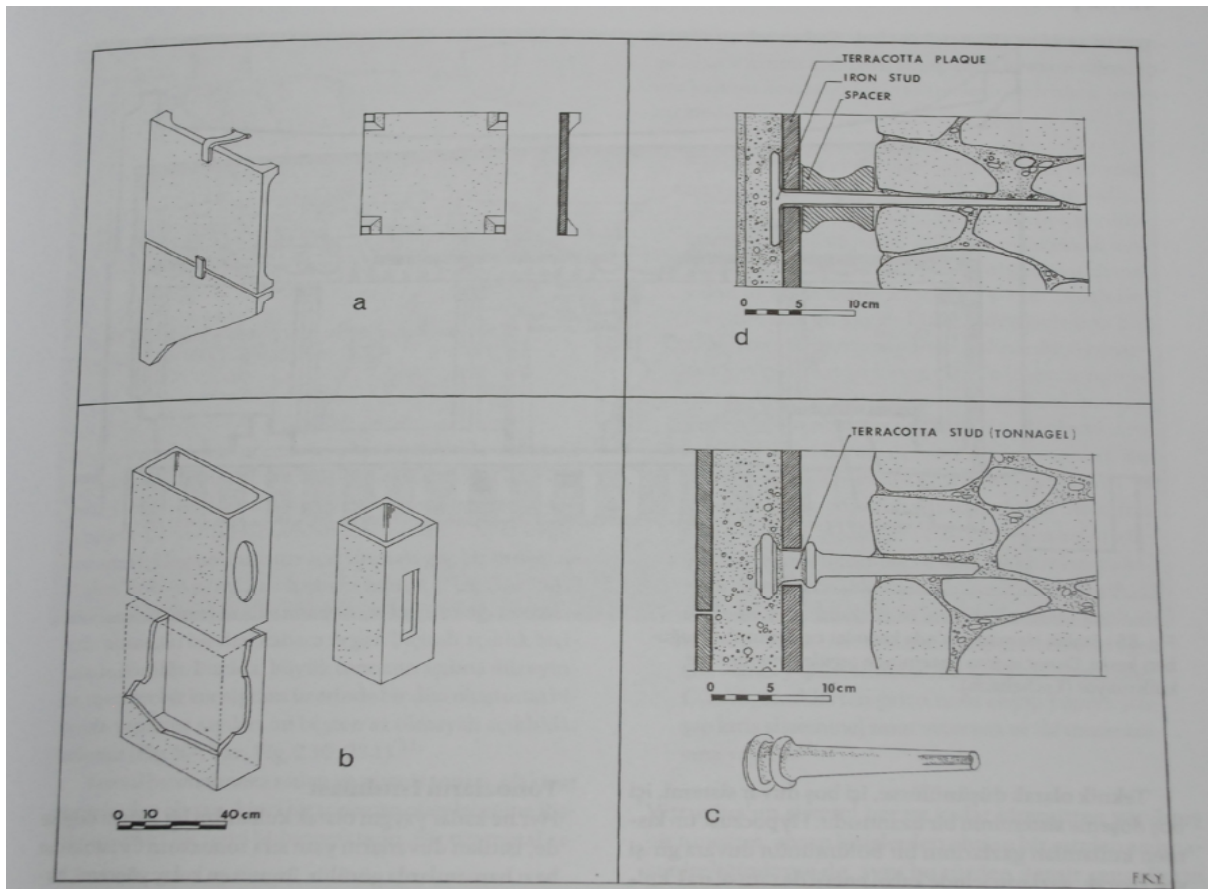
Resim 27. Merkezi Hamam Caldariumununun Kuzey Havuzu.

Resim 28. Merkezi Hamam Caldariumundan Isıtma Bacaları ve Kaplamaları. (Şimşek 2007, Res. 65e)

Resim 29. Efes Yamaç Evlerden Tubuli örneği.

Resim 30. Duvar Isıtma Sistemi. (Yegül 2006, Fig. 84)

Resim 31. Merkezi Hamam Hypocaust Tuğlaları.

Resim 32. Merkezi Hamam Hypocaust Tuğlaları.

Resim 33. Merkezi Hamam'da sonradan kapatılmış Tepidariumdan Frigidariuma geçiş.

Resim 34. Merkezi Hamam Tepidariumdan Frigidariuma geçiş kapısı.

Resim 35. Merkezi Hamam Tepidariumundaki ısıtma sistemi.

Resim 36. Merkezi Hamam Tepidariumunda Geçiş Odasına Açılan Kapı.

Resim 37. Tepidariumun Güneyinde Bulunan Pencereye Ait Bloklar.

Resim 38. Caldariumun Güneyinde Bulunan Pencereye Ait Lento Bloğu.

Resim 39. Merkezi Hamam Frigidarium. (Laodikeia kazı arşivinden alınmıştır.)

Resim 40. Üç Kemerli Anıtsal Giriş.

Resim 41. Üç kemerli Anıtsal Girişte kemer ayaklarından biri.

Resim 42. Merkezi Hamam II. Apoditerium ve II. Frigidarium'un üstten görünüşü. (Laodikeia kazı arşivinden alınmıştır.)

Resim 43. Merkezi Hamam II. Apoditerium soyunma odaları. (Laodikeia kazı arşivinden alınmıştır.)

Resim 44. Merkezi Hamam II. Frigidariumda Bulunan Havuzun Duvarı.

Resim 45. Merkezi Hamam Geçiş Odası.

Resim 46. Merkezi Hamam, Geçiş Odasından Tepidariuma Açılan Kapı.

Resim 47. Doğu Hamamı, Kuzey Yöndeki Salonlara Bakış.

Resim 48. Doğu Hamamı, Güney Yöndeki Salonlara Bakış.

Resim 49. Doğu Hamamı Caldariumu.

Resim 50. Doğu Hamamı Caldariumu Güneyindeki Kemerlerinden.

Resim 51. Doğu Hamamı Apoditeriumu.

Resim 52. Laodikeia Batı Hamamı.

Resim 53. Laodikeia Batı Hamamı Caldariumu.

Resim 54. Laodikeia Batı Hamamı Caldarium Apsisi.

Resim 55. Laodikeia Batı Hamamı Caldariumu İstiridye Şekilli Kemerler.

Resim 56. Batı Hamamı Caldariumu Kemerleri.

Resim 57. Batı Hamamı Caldariumu Isıtma Borularının Oyukları.

Resim 58. Batı Hamamı Tepidarium.

Resim 59. Batı Hamamı Frigidarium.

Resim 60. Batı Hamamı IV nolu salon.

ÖZGEÇMİŞ

02.02.1982 yılında Zonguldak İli, Çaycuma ilçesinde doğdu. 1993 yılında Bilecik Bozüyük Atatürk İlkokulu'ndan, 1996 yılında Uşak Besim Atalay Ortaokulu'ndan, 1999 yılında Kütahya Lisesi'nden mezun oldu. Daha sonra ise Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji bölümünü 2004 yılında bitirdi. Lisans tezini "Laodikeia Antik Kenti" olarak tamamladı.

2005 yılında Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Bölümünde yüksek lisansa başladı. 2007 yılında ise Socrates-Erasmus programı aracılığı ile İtalya'daki Università Degli Studi di Lecce 'de yüksek lisansına devam etti. Bunun yanında Università per Stranieri di Perugia'da 1 aylık İtalyanca kursunu tamamladı.

Laodikeia Antik Kenti kazılarına 2003 ve 2008 yılları arasında, Selçuk Müzesi, Ayasuluk Tepesi kazılarına 2006 yılında, İlbadi Mezarlığı Kazısına ise 2008 yılında katıldı.